Сергій БІЛОКІНЬ

МЕХАНІКА ДЕРЖАВНОГО МАСОВОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ

Соціальний статус джерельної бази. У різних країнах, що утворились на території колишнього СРСР, доля кадебістської та партійної архівної спадщини склалась по-різному. У Таджикистані, наприклад, архіви республіканської спецслужби взагалі знищили[1]. Це відразу пригадалося, коли навесні 1993 р. поширилася інформація про припинення діяльности таджицьких опозиційних партій і рухів[2]. Ситуацію з центральними архівами Росії (там справжні секрети, бо в Москві усе програмувалося і вирішувалося) тяжко сформулювати однозначно. Довкола архівних фондів КДБ та КПРС йде завзята боротьба[3]. Їх то напіввідкривають, і тоді на тих самих матеріалах різні автори будують зовсім протилежні конструкції, то зачиняють знову. Про певний етап боротьби можна сказати так: довірене коло співробітників приватизувало ці архіви й вибірково публікувало особливо ефектні документи. Як відзначила завідувач відділу інформаційного забезпечення, використання та публікацій Державної архівної служби Росії Т. Павлова, мала місце „приватизация архивной информации, основанная на узурпации служебных возможностей"[4]. Відомі, правда, випадки, коли дослідженнями займаються родичі, допущені до слідчих справ своїх батьків[5].

У нас в Україні від часів так званого путчу 1991 р. з величезного масиву чекістських архівів стала доступною частина слідчих справ, знаменитих своїми свідомо фальшованими протоколами. Це індивідуальні чи групові

---

[1] Карпов Александр. Комитет национальной безопасности может забастовать // Известия.— 1992.— 6 авг.— № 177 (23751).— С. 2.

[2] У Таджикистані відбувся комуністичний переворот // Свобода.— 1991.— 26 верес.— Ч. 184.— С. 1; Панфилов Олег. Первые политзэки в Таджикистане // Известия.— 1993.— 19 марта.— № 51 (23906).— С. 2.

[3] Козлов Владимир, Локтева Ольга. „Архивная революция" в России, 1991—1996 // Свободная мысль.— 1997.— № 1 (1458).— С. 113—121; № 2.— С. 115—124.

[4] Максимова Элла. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия.— 1994.— 13 июля.— № 131 (24238).— С. 5.

[5] Див., напр.: Немировский А. И., Уколова В. И. Свет звезд, или Последний русский розенкрейцер.— Москва, 1995; Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России: Исследования и материалы.— Москва, 1998.— 344 с.

слідчі справи з ФПД — „фонду припинених справ"[6], себто співробітникам СБУ абсолютно не потрібних. Справи ці стосуються в'язнів кількох категорій. Одні з них були засуджені, розстріляні або відбули строк покарання, а згодом реабілітовані (як правило, посмертно), — таких справ більшість*. В'язні другої категорії померли під час слідства, ще до суду (їх, зрештою, небагато), треті з тих чи інших причин (передусім, певно, з міркувань оперативних) були звільнені (природно, могли потім бути ще раз ув'язнені, що відображено у їхніх пізніших справах).

9 вересня 1991 р. тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук підписав постанову № 1525-XII „Про передачу архівних документів КДБ України до державних архівів республіки", в якій встановлювався строк передачі — 6 місяців[7]. Але цей указ Службою безпеки України так і не був виконаний. На державне зберігання не було передано справ реабілітованих чекістів. До Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (далі — ЦДАГО України у Києві) не потрапили великі групові справи „Центру дій", „Спілки визволення України", „Українського Національного Центру" та інші. Не перейшли туди й цікаві для історика справи Марка Амірова-Пієвського (№ 48960), Олександра Асаткіна (№ 43187), Фердинанда Аудрінга (№ 50361), Лева Ахматова (№ 44988), Миколи Бачинського (№ 50045), Олександра Бермана (№ 40546), Олександра Бронєвого (№ 37318), Миколи Гомерова (№ 44322), Григорія Гришина-Клювганта (№ 49732), Йосифа Гудзя (№ 32303), Григорія Железногорського-Айзенберга (№ 43197), Володимира Затонського (№ 49834), Миколи Куліша (№ 36546), Панаса Любченка (№ 51391), Володимира Науменка (№ 68428), Василя Порайка (№ 40215), Андрія Хвилі (№ 38353), Савелія Цикліса (№ 57428), Самійла Щупака (№ 36106) й тисяч інших. Таким чином, не передавалися справи не тільки чекістів чи прокурорів, а й письменників, літературознавців, партійних та державних діячів. Що об'єднує ці справи, крім бізнесової вартости? Більше того, уже передану справу Катерини Грушевської СБУ згодом відібрала назад. Відібрала, ясна річ, запізно: її вже встигли кілька разів перефотографувати.

Галас довкола так званої відкритости архівів КДБ зчинявся у пресі таким чином, щоб у людей невтаємничених створити потрібне враження. Григорій Костюк, котрий мешкає на протилежному боці земної кулі — у Сілвер-Спрінґ біля Вашинґтона, передмову до другого видання своєї монографії завершив такою інспірованою цим штучним галасом думкою: „Тепер, коли відкриті *всі*** *таємні архіви НКВС—КДБ* [виділено нами.— *С. Б.*], є можливість всебічно перевірити їх підставовість і або підтвердити і поглибити мої версії, або заперечити"[8].

---

[6] Я почав працювати з архівними справами цього відомства після придушення так званого путчу 1 листопада 1991 р. Першими справами, які я вивчав, стали слідчі справи митрополита Василя Липківського та Володимира Мусійовича Чехівського. Дотим було кілька відмов (див.: Наше минуле.— 1993.— Ч. 1 (6).— С. 22—23).

* Справи нереабілітованих в'язнів, а їх виявилося досить багато, не видаються.

[7] Наше минуле.— С. 37.

** Служба безпеки ніколи не виступила із запереченням цього й подібних тверджень.

[8] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника.— К., 1995.— С. 8. З приємністю згадую, що коли в журналі „Сучасність" з'явились друком мої матеріали, шановний Григорій Олександрович відгукнувся

Насправді слідчі справи складають досі єдину категорію розсекреченого для посполитих дослідників діловодства ЧК—ГПУ—НКВС. 1998 р. кандидат юридичних наук Ігор Усенко слушно підкреслив, що „про протоколи колегій, накази, огляди, довідки та інші нормативні й аналітичні матеріали органів безпеки дослідники можуть лише мріяти". На його не менш справедливу думку, „ефективність праці дослідника іноді значною мірою визначається не його вмінням вести науковий пошук, а наявністю добрих стосунків із адміністрацією відповідної архівної установи"[9]. Нічого й говорити, що для самих співробітників КДБ, відповідно до їхніх функцій, будь-які матеріали були доступні завжди. На давньому відношенні прочитується резолюція: „т. Никитченко А. В. Надо по этим вопросам посмотреть справки в *литерном деле* [виділено нами.— *С. Б.*], а также переговорить с бывшим нач. КГБ в Умани т. Абрамовым, директором гостиницы Умань т. Харченко И. Д. — Тимофеев. 28—IV 76 г."[10] Відколи в період Великого Терору, винищуючи безліч людей, чекісти знищили також безліч їхніх приватних архівів, слідчі справи, справи-формуляри й інші матеріали стали головним і часто чи не єдиним джерелом відомостей про загиблих. Таким чином, це — загальнонародне надбання, яке повинно цьому народові бути доступне. На жаль, ідентифікуючи себе чомусь із *тими* чекістами[11], сьогоднішні співробітники СБУ утримують ці матеріали цілком безпідставно.

Що ж являють собою слідчі справи як джерело взагалі[12]? І чому тепер історикам відкрито тільки їх? Як відомо, спочатку більшовики масово розстрілювали без жодних справ. Так загинули 1918 р. від рук банди Муравйова кілька членів Центральної Ради і дуже багато людей різних категорій. Дмитро Дорошенко писав: „Ріжно показують число жертв:

листом до редакції, в якому говориться, зокрема, таке: „Нова праця С. Білоконя відкриває новий етап [...] Публікація Вашого журналу складає наріжний камінь усіх майбутніх студій" (Сучасність.— 1998.— Ч. 9 (449).— С. 159).

[9] Усенко Ігор. Архівно-слідчі справи як джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання.— К., 1998.— С. 42—43. Цитоване видання складається з матеріалів конференції, що відбулась у ЦДАГО України у Києві. На показній відкритості цих специфічних архівів на конференції спеціально зупинялась більшість доповідачів.

[10] ЦДАГО України у Києві, ф. 263, оп. 1, № 58152 ФП / кор. 1452, арк. 238. Начальник следственного отделения УКГБ при СМ УССР по городу Киеву и Киевской области подполковник Коваль — начальнику Уманского ГО УКГБ при СМ УССР по Черкасской области, 23 апреля 1976 г. Далі поклики на слідчі справи ф. 263 ЦДАГО України у Києві даються без вказівки на фонд і опис.

[11] Чи не кумедно виглядає в книжці, присвяченій ЧК—ГПУ—НКВД, документ зовсім іншої епохи і, здавалося б, іншої природи — Закон України „Про службу безпеки України" (25 березня 1992 р.)? Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи.— К., 1997.— С. 412—428. Нехай не було документа, який завершив би період існування радянських спецслужб, така композиція документальної добірки, поза сумнівом, помилкова.

[12] Див.: Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ ННВД // Розбудова держави.— 1992.— Листоп.— Ч. 6.— С. 29—37. Аналіз того, як від періоду до періоду змінювалися і зміст, і міра достовірности слідчих справ, див.: Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России...— С. 89—94. Простудіювавши слідчі справи свого батька і його посправників, автор, напевно, вирішив, що уже вигріб з архіву „органів" геть усе, що вони про них мали, а тому багатослівно нарікає на „брак систематизації матеріалу".

від 2000 до 5000. В усякім разі не менше 3000 людей було розстріляно більшовиками в перший же день. Переважно це були офіцери старої російської армії, які заховували „нейтралітет", а дехто, може, й тішився поразкою українців. Австрійське донесення з Києва з дня 2.IV.1918 наводить точну цифру замордованих офіцерів: 2576. Убивали взагалі без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідку (на червоному папері) від української влади про перебування на військовій службі"[13]. За оцінками Українського Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб[14]. Від 1919 р. і наступних залишились примітивно укладені добірки паперів, які нічого не доводять. Потім ГПУ—НКВС оговтались і в розрахунку на майбутніх істориків, узагалі для нащадків почали укладати справи з чітко визначеною структурою-арґументацією: мовляв, ту чи іншу людину розстріляно правильно. До слідчих справ звинувачених — письменників, митців, священиків, робітників — „на вічне зберігання" почали закладати „зізнання" у скоєнні неймовірних злочинів, після яких підшито відповідні вироки. Виходило, що вони й справді були членами міфічних „націонал-фашистських терористичних організацій". Під цими зізнаннями — чиїсь підписи. Розбирайся тепер, чиї вони. Чиста робота! От ці справи історики тепер одержали, та й то аж ніяк не всі. З джерелознавчого погляду це найслабші, найгірші джерела.

У сховищах колишнього КДБ зберігаються, звісно, набагато об'єктивніші й ширші матеріали. Оскільки, хитруючи, керівництво сучасних спецслужб Росії й України намагається приховувати їх від учених й надалі, склад відомчого архіву можна уявити хіба що за випадковими публікаціями. З-поміж останніх вирізняється книжка широковідомого тепер виконавця терористичних актів П. Судоплатова.

Літерні справи містять добірки документів, на підставі яких керівництво ухвалювало ті чи інші рішення й провадило свою подальшу діяльність. Яскравий приклад літерної справи, що передувала подіям, — „Затея". Завели її Журавльов і Зоя Рибкіна, — тут збирались найважливіші повідомлення про німецьку воєнну загрозу[15]. Навпаки, у літерній справі „Ставка" були зафіксовані усі деталі операції з ліквідації Євгена Коновальця. Ці документи, таким чином, завершували операцію[16]. Літерні справи формувались у відповідних підрозділах НКВС і там зберігалися. Наприклад, справа „Ставка" перебувала у віданні Іноземного відділу НКВС. Коли вона знадобилася Берії, той звернувся до Пассова[17].

Чималу вартість мають відомості джерелознавчого характеру, опубліковані в матеріалах процесу Богдана Сташинського. На другий день процесу, 9 жовтня 1962 р. він розповів, що після убивства Лева Ребета склав два письмових звіти. У першому він написав, що прибув до Мюнхена

---

[13] Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. І.— С. 294.

[14] Книга скорби // Малая Русь.— К., 1918.— Вып. 2.— С. 231. Про вакханалію терору по всій імперії на ленінському етапі її існування див.: [Noussimbaum Leo]. Змова проти світу: Г. П. У.— Львів, 1936.— 180 с. Підп.: Ессад Бей.

[15] Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930—1950 годы.— Москва, 1997.— С. 175.

[16] Там само.— С. 66. Мемуарист згадує також справи „Хутор" з відомостями про ставлення Бенеша до відносин СРСР з фашистською Німеччиною (С. 139—140) та „Черная Берта" з покликами на інформації Філбі та Кернкросса (С. 177).

[17] Там само.— С. 66

літаком лінії „Ер Франс", зупинився у готелі й пробув там кілька днів. Він зазначив назву готелю, подав дати й повідомив, коли від'їхав до Франкфурта й коли прибув літаком до Берліна. Це був, правдоподібно, фінансовий звіт про відрядження. Другий звіт (фактичний) був короткий: „В означеному місті я зустрів знану особу й поздоровив її. Я певен, що це привітання було вдалим. Підпис". У цих звітах Б. Сташинський не повинен був називати жодних прізвищ. Співробітник КДБ „Сєргєй" (С. Демон), який приймав ці звіти, сказав, що звіт не буде написаний на машинці, як звичайно, а залишиться тільки в рукописі[18]. На третій день процесу, в середу, коли Сташинський оповідав про убивство Степана Бандери і його запитали про форму звітности, він знову відповів, що писав звіт у двох варіантах, за тим самим зразком, що й у випадку з Л. Ребетом: „В першому звіті я лише зазначив шлях моєї подорожі і час, в який я відвідав різні місця, у другому звіті я написав лише, що я особу привітав і що привітання було вдалим"[19].

Між розповідями двох убивць — П. Судоплатова й Б. Сташинського — знаходимо певні відмінності. Якщо в літерній справі „Ставка", за розповіддю П. Судоплатова, містяться „всі деталі операції" проти Є. Коновальця, то Б. Сташинський оповів у суді про звіт надто лапідарний, мовляв, без подробиць. Якщо звіти Б. Сташинського були, як виняток, чомусь рукописні, то, навпаки, П. Судоплатову Сталін наказав подати всю звітність щодо операції з ліквідації Лева Троцького (операція „Утка") виключно в машинописному вигляді[20]. Але знаходимо й певну подібність. Б. Сташинський не повинен був називати прізвищ. Так само й у справі, що документувала убивство Л. Троцького і зберігалась у сейфі П. Судоплатова ще 1953 р., Берія проходив під кодовим ім'ям „Павел". Це ім'я не було у справі розкрите, і слідчі запитували П. Судоплатова під час арешту, хто під цим іменем ховається[21].

У книжці не раз цитованого П. Судоплатова знаходимо відомості про те, як усередині чекістських архівів виник один із важливих внутрішніх бар'єрів. До приходу Єжова в НКВС не існувало підрозділу, який займався б слідством, себто не існувало слідчої частини. За Дзержинського й Менжинського (він не каже чомусь, чи так само було й за Ягоди) оперативник, працюючи з аґентами та інформаторами[22] дорученої йому ділянки, яку він курирував, сам формував *справи-формуляри*. Але він же таки повинен був провадити слідство, допити, готувати звинувачувальні висновки. За Єжова й Берії було створено спеціальну слідчу частину, що спеціалізувалась на вибиванні свідчень із в'язнів[23]. Таким чином, у чекіст-

---

[18] Московські вбивці Бандери перед судом / Збірка матеріялів за ред. Данила Чайковського.— Мюнхен, 1965.— С. 174.

[19] Там само.— С. 199.

[20] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 106.

[21] Там само.— С. 108, 119.

[22] За Судоплатовим, „с агентами и осведомителями курируемого участка" (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 69), — виходить, це не одне й те саме.

[23] Там само.— С. 69. Судоплатов говорить про „преступную некомпетентность Ежова" (Там само.— С. 99), настирливо протиставляє оперативників-професіоналів Ягоди „пришедшим по партпризыву, преимущественно молодым без жизненного опыта кадрам". Запевняючи, що новий порядок речей втягував непрофесіоналів у „порочный круг", він хоче будь-що довести, ніби от тільки відтоді чекісти „оказались соучастниками преступной рас-

ському мікросвіті стало на один бар'єр більше. Тепер, працюючи з в'язнями, слідчі-оперативники провадили вже тільки слідчі справи. Що ж до продукції аґентури, яка відкладалась у справах-формулярах, то оперативник до їхнього формування не був уже причетний. Таким чином, було введено порядок, за яким оперативники у своїй роботі відштовхувалися від інших справ, уже сформованих, — справ-формулярів, які складали перед тим інші чекісти. Оскільки ці другі справи з першими вже не перетиналися, визначилась важлива функція оперативників. Одержані нелеґально відомості, закріплені у справах-формулярах, вони мусили тепер леґалізувати через „добровільні зізнання" самого в'язня у справах слідчих. Якщо слідчі справи розповідали головним чином про поведінку тих чи інших людей під час слідства, характеризуючи їх інколи найгіршим чином, то справи-формуляри кидали світло й на всю тодішню систему.

Докладніше про справи-формуляри йтиметься далі. Тут достатньо сказати, що два досі оприлюднені зразки дають змогу зробити виразний висновок — ці матеріали мають не так оперативне, як суто академічне значення. Але попри ці винятки (добірки документів зі справи-формуляра М. Грушевського, що опублікували генерал В. Пристайко та історик Ю. Шаповал, а також справи-формуляра О. Довженка, документи якої оприлюднив співробітник спецслужб В. Попик) для всіх справжніх учених ці матеріали залишаються в Україні закритими, як і всі інші справи, крім частини слідчих. Досить пікантно виглядає, що широку джерельну базу мають нині лише ті видання, де на обкладинці стоїть прізвище п. Пристайка[24].

В істориків КДБ чимале зацікавлення викликають *особові справи аґентів*, оскільки містять навіть подробиці приватного життя. Так, П. Судоплатов оповів: „Личное дело агента Кузнецова [леґендарного, як він його називає.— *С. Б.*] содержит сведения о нем как о любовнике большинства московских балетных звезд, некоторых из них в интересах дела он делил с немецкими дипломатами"[25]. Типи документів, що відкладалися в особових справах, різноманітні. Б. Сташинський вважав, що в його особовій справі мала залишитись „грамота", як він висловився, — постанова Верховної Ради СРСР від 6 листопада 1959 р., — якою його було нагороджено орденом Бойового червоного прапора „за виконання важливого доручення уряду"[26]. У спогадах П. Судоплатова читаємо: „В 1939 году, после того как Орлов перебежал на Запад, именно я отдал приказ о возобновлении контактов с Филби и Маклином. Поскольку в досье Маклина хранилась эта телеграмма за моей подписью [...]"[27] В особовій справі Хохлова, каже він,

---

правы с невинными людьми, учиненной по инициативе высшего и среднего звена руководства страны". Інакше кажучи, працюючи за Ягоди з аґентурою, оперативники „имели более или менее ясные представления" про ту чи іншу установу чи організацію, тому їхня діяльність була правильна і злочинцями вони не були. І лише за Єжова „возникла целая волна арестов, вызванных воспаленным воображением следователей и выбитыми из подследственных „свидетельствами" (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 99).

[24] Присвятивши спеціальну статтю доступності Архіву Президента [Росії], де можуть працювати тільки вибрані, російська журналістка Елла Максимова дотепно запитує: „Если эта деятельность законна, то почему конспирируется? Если незаконна, то почему продолжается?" (Максимова Э. Продавцы сенсаций...— С. 5.)

[25] Там само.— С. 207.

[26] Московські вбивці Бандери перед судом.— С. 205.

[27] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 379.

„должен храниться подписанный мною рапорт об отчислении его из бюро“[28]. Правдоподібно, аґентурні справи — це те саме, що й особові справи аґентів. П. Судоплатов ужив-бо цей термін саме в такому сенсі: „Первый контакт с немецкой разведкой в Москве, — писав він, — коренным образом изменил его [аґента НКВС Олександра Дем'янова, правнука отамана Головатого.— *С. Б.*] судьбу: отныне в его агентурном деле появилась специальная пометка, поставленная Маклярским. Это означало, что в случае войны с немцами Демьянов мог стать одной из главных фигур, которой заинтересуются немецкие спецслужбы“[29].

В архівах КДБ зберігаються *архівні фонди, що сформувалися унаслідок діяльности інших установ і осіб*, але які КДБ вирішив привласнити. Так, Зборовський (псевдо „Етьєн“, „Тюльпан“), про якого писав Д. Волкогонов, навів НКВС на слід архівів Л. Троцького у Парижі. Використавши одержані відомості, у грудні 1937 р. Яків Серебрянський викрав ці архіви й таємно перевіз їх до Москви[30]. По лінії „групи Яші“ працював англієць Моррісон („Гаррі“), який відіграв у цій крадіжці ключову роль. П. Судоплатов хвалився: „По моей подсказке этот архив был затребован Дмитрием Волкогоновым и использован им в его книге „Троцкий“, 1992 [года издания]“[31].

Досвідчений столоначальник, П. Судоплатов дав зрозуміти, що в архівах КДБ є папери, які установа звично приватизувала, незалежно від того, де вони мали б зберігатися: „До сих пор не найдена в архивах КГБ записка Абакумова Молотову, в которой, вероятно, должны были излагаться суть дела Валленберга и, по-видимому, содержаться роковые для его участи предложения, инициированные Вышинским“[32]. Оскільки виглядає, що П. Судоплатову йдеться тут справді про оригінал записки, не зовсім зрозуміло, чому документ, адресований Молотову, треба шукати в архіві не адресата, а адресанта, себто КДБ? „Хотя записка не найдена, — продовжує мемуарист, — следы ее, видимо, могут отыскаться в переписке Министерства госбезопасности и МИДа, председателя КГБ с руководством ЦК КПСС и правительства в указанный период времени. В регистрационном журнале секретариата Молотова имеется кодовый номер, по которому можно проследить прохождение этого документа“[33].

Довгі руки КДБ сягали й архівів Сталіна. У спогадах П. Судоплатова знаходимо унікальне свідчення, що після смерти тирана його архів вивчали. Оповідання стосується версії Шелленберґа, мовляв, німці підробили документи про Тухачевського як свого аґента й підкинули Бенешеві, а той передав їх Сталіну. Для П. Судоплатова це міф: „Подобные документы так и не были обнаружены в архивах КГБ или архивах самого Сталина“[34]. Те, що сталінські папери уважно простудіювали, випливає з цього однозначно.

Велике значення мають свідчення про проходження найсекретніших документів. У приміщенні комендатури НКВС—МДБ у 1937—1950 рр. приво-

---

[28] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 405.
[29] Там само.— С. 242.
[30] Там само.— С. 126—127.
[31] Там само.— С. 110.
[32] Там само.— С. 446.
[33] Там само.
[34] Там само.— С. 138.

дились у виконання вироки щодо засуджених до страти, „а также тех, кого правительство считало необходимым ликвидировать в особом, то есть несудебном, порядке“[35]. Виконання цих рішень реєструвалося: „Как следует из воспоминаний бывших сотрудников МГБ—КГБ, журнал специальных записей всех ликвидаций со ссылками на соответствующие решения высших инстанций в запечатанном конверте с надписью „без разрешения министра не вскрывать“ и грифом „совершенно секретно“ после ареста Берии был отправлен Суханову, помощнику Маленкова, заведующему особым сектором Президиума ЦК КПСС. В 1966 году полковник Студников, сразу же после моего ареста сменивший меня в должности начальника по разведывательно-диверсионной работе за границей, его заместитель Гудимович и полковник Василевский подтвердили в ЦК, что этот пакет был изъят из сейфа на Лубянке и передан в особый сектор Президиума ЦК. С тех пор он находится в недрах архивов или уничтожен по указанию высшего руководства, так как содержит свидетельства прямой ответственности за акции, осуществленные „Лабораторией Х“, не только Ежова, Берии, Абакумова, Меркулова, но и высшего руководства страны — Сталина, Молотова, Маленкова, Булганина, Хрущева“[36].

З окремих моментів можна здогадатися, що документи, які стосуються особливо делікатних операцій, мають автографи вождів: „Все тайные ликвидации двойных агентов и политических противников Сталина, Молотова, Хрущева в 1930—1950 годах осуществлялись по приказу правительства“[37]. Якщо П. Судоплатов каже: „Санкция на проведение операции [„Березино“] была получена“[38], — треба думати, що йдеться тут знову про санкцію письмову.

Наведені витяги підказують, що система діловодства пов'язувала представників вищих, як тепер кажуть, ешелонів влади круговою порукою. Для вирішення певних питань радянські лідери охоче користувались телефоном, недаремно Ленін любив з ним фотографуватися. Але поки не з'являвся документ, не всі розпорядження виконувались. У свою чергу поява документа починала автора контролювати[39] й зобов'язувати. Звідси випливає бажання більшовицьких лідерів закрити докази їхніх злочинів щільною завісою таємниці, а якщо можливо, — знищити їх.

---

[35] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 440.

[36] Там само.— С. 442.

[37] Там само.— С. 450.

[38] Там само.— С. 263.

[39] Судоплатов наводить яскравий приклад можливого контролювання чиновницьких реакцій. Одного разу від резидентур у Швеції та Німеччині надійшли телеграми про спроби Гітлера узяти країни Прибалтики під свою економічну й політичну парасольку. Телеграми мали підписи послів та резидентів, що бувало надзвичайно рідко й означало одне: цій інформації вони надавали великого політичного значення. Їх завізували Молотов і Берія. По лінії НКВС вони надійшли Фітінову та Судоплатову з наказом Берії негайно подати пропозиції. Фітін ознайомив з телеграмою Гукасова, начальника з роботи проти націоналістичних та еміграційних організацій у прикордонних регіонах. Але виникла інтрига. Гукасов Судоплатова підозрював, тому вказівки Берії йому не передав і підготував пропозиції самостійно. Зчинився скандал, Берія зажадав телеграм. „Тут он увидел, что на них нет моей подписи, а у нас было обязательное правило визировать любой секретный документ, проходящий через руки того или иного должностного лица в разведке и направленный для проработки“ (Там само.— С. 150).

1992 р. у пресі було опубліковано рапорт колишнього голови КДБ Шелепіна про знищення документів, пов'язаних з ліквідацією польських офіцерів у Катині. Шелепін 1959 р. звертався до М. Хрущова, щоб одержати дозвіл на їхнє знищення[40]. З цього прецеденту П. Судоплатов робить висновок, що й справу Валленберґа Серов не міг знищити без дозволу: „Серов должен был обязательно обратиться к Хрущеву за разрешением на уничтожение материалов по делу Валленберґа. Вполне вероятно, что после этого они и были уничтожены. Причина ясна: Молотов в феврале 1957 года был еще в силе и оставался весьма влиятельной фигурой в руководстве. Он, как и другие государственные деятели, имевшие прямое отношение к скандальным и преступным акциям, был заинтересован, чтобы документальные свидетельства исчезли. Должно сохраниться и другое письмо Серова, в котором он обязан был доложить Хрущеву, что дело Валленберга уничтожено"[41].

Відколи у ГПУ—НКВС виробились різні типи справ, відомство уникало їхнього змішування. У 1 спецвідділі НКВС УРСР було складено довідку: „Из архивно-следственного дела № 240941 по обвинению *Вольской* [Помилково: *Волынской*] Е. А. изъято дело *аг[ентурное]* (регистрационный № 7258) и передано в агентурный фонд"[42]. Навпаки, 23 травня 1955 р. начальник 9 відділення УАО КДБ СРСР полковник Кряжев писав: „При этом направляется архивное следственное дело на Сумневича Александра Александровича, изъятое из архивного агентурного дела № 883360, которое согласно заключению 4 управления КГБ при СМ СССР уничтожено"[43]. Наведу ще кілька документів:

„Постановление.

1938 года июля 20 дня. Я опер. уполномоченный ОДТО ГУГБ НКВД Киев. обл. сержант гос. безопасности КОРНЮШЕНКОВ, рассмотрев агентурный материал по делу привлеченного по следственному делу ГРИГОРЕВСКОГО Ивана Петровича, нашел:

В агентурном материале имеется два протокола допроса свидетелей, допрошенных в октябре 1937 г., которые имеют изобличающее значение в деле [по] обвинению обвиняемого ГРИГОРЕВСКОГО, а потому постановил:

Протоколы допроса свидетелей МАТЕРШОВА Ф. П. и РУДЕНКО А. П. из агентурного материала изъять и приобщить к следственному делу"[44].

6/11 квітня 1950 р. датується відношення начальника відділення відділу „А" МДБ УРСР майора Федюка його шефові — начальникові відділу Подобєдову: „Направляем для хранения в архиве агентурного фонда изъ-

[40] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 449.

[41] Там само.— С. 447.

[42] ЦДАГО України у Києві, № 58782 ФП / кор. 1491, арк. 22.

[43] Там само.— № 49020 ФП / кор. 919, арк. 22. Резолюція: „т. Ермолов. На пересмотр по пр[иказу КГБ при СМ СССР №] 00511 [от 12 августа 1954 г.] 27/V [1955 г.] <підпис>".

[44] Там само.— № 56792 ФП / кор. 1373, арк. 10.

ятое из архивно-следственного дела № 68540 агентурное дело № 79 на Раскину Тубу Айзиковну. Приложение: аг[ентурное] дело в 1 томе"[45].

„Справка. Оперативные документы л. д. 1—76 из настоящего архивно-следственного дела на основании Указания КГБ СССР № 40 сс от 17/III 58 г. изъяты и направлены в УАО КГБ при СМ УССР для хранения в архиве. Опер. уп.[олномоченный] УКГБ при СМ СССР по ЮЗЖД капитан <В. Кривобок>. 20/V — 58 г."[46]

Одним із головних принципів у діяльності НКВС була доведена до ідіотизму секретність. Уже повоєнним часом, 4 вересня 1948 р., датується такий документ: „Указания Военной прокуратуры войск МВД ЗСО [Западно-Сибирского округа?], возвратившей данное дело на доследование, следствием не выполнены, причем письмо с этими указаниями, несмотря на их секретность, подшито к делу и с ним при выполнении ст. 206 УПК ознакомлен обвиняемый Козий (л. д. 53—54), что является грубым нарушением указаний МГБ СССР и ГУО МГБ СССР на транспорте"[47]. Ще пізніше, вже після смерти Сталіна, 7 червня 1955 р., помічник воєнного прокурора КВО полковник юстиції А. Кондратьєв просив допитати дружину письменника Олекси Досвітнього Марію Іванівну Курську: „Сохранилась ли у Курской копия протокола обыска? Если сохранилась, то ее необходимо изъять"[48]. Загалом вважалося секретним усе, що стосувалося будь-якого аспекту діяльности спецслужб. 8 січня 1946 р. датується типова підписка: „Я, Тополь Владимир Александрович, даю настоящую подписку УКР „Смерш" Львo в том, что обязуюсь нигде, никому и ни при каких обстоятельствах не разглашать данные, которые мне стали известны за время пребывания под стражей в КПЗ УКР „Смерш" Львo, как-то [о] существующем распорядке дня, порядке вызова на допросы арестованных, методах допроса, нигде не говорить о лицах, вместе с которыми содержался под стражей, и другие данные. Я предупрежден, что за разглашение известных мне данных, указанных в настоящей подписке, буду нести ответственность в судебном порядке как за разглашение военной тайны". Розглядаючи кожного в'язня як джерело інформації про радянські тюрми й табори, відомство сподівалося, мабуть, що не з'явиться й жодного розголосу в спогадах[49].

Різна міра секретности різних типів документів, різних частин чекістського діловодства, різний допуск до цих частин створювали систему внутрішніх архівних бар'єрів. Коли навесні 1939 р. П. Судоплатов мав переглянути документи з передачі й прийому іспанських коштовностей у Гохран СРСР, дозвіл на роботу з цими матеріалами мав підписати Молотов. Документ мав підпис тодішнього начальника Головного управління ДБ Берії, але помічник Молотова не подавав його на підпис без візи тодішнього наркома Єжова, хоч той був уже напівусунутий від посади, тільки ще не арештований[50]. Начальник 2 сектора Обліково-архівного відділу КДБ СРСР той самий полковник Кряжев 15 грудня 1954 р. повідомляв:

---

[45] ЦДАГО України у Києві, 49654 ФП / кор. 954, арк. 32.
[46] Там само.— № 47502 ФП / кор. 833, арк. 20.
[47] Там само.— № 51495 ФП / кор. 56, арк. 70.
[48] Там само.— № 44228 ФП / кор. 658, арк. 84.
[49] Там само.— № 56267 ФП / кор. 1331, арк. 50.
[50] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 72.

„Сообщаем, что архивно-следственное дело № 967494 по обвинению ПОСТАЛОВСКОЙ Татьяны Семеновны находится на особом хранении и из архива не высылается“[51].

Ще десять років тому не можна було й мріяти про вивчення слідчих справ. Тим часом на наших очах за роки незалежности з нірки висунувся лише лисячий хвостик, і тепер учені встигли усвідомити, як їх одурили. Усвідомити, що нинішні умови для дослідницької роботи з історії репресій дуже важкі. Щодо документів різних категорій допуски як були, так і залишаються різні, і дистанція залишилася теж та сама. Триває, отже, та сама гра в шахи, де фіґури розставлено ще тоді. Нинішні власники потирають руки, тішачись величчю системи, яку вони опанували у власному інтересі. І ці люди вважають, що тепер володіють знаннями тільки вони. І ще ті, хто на цих матеріалах щось їм напише.

Щоб обмежити дослідникам доступ навіть до слідчих справ, Головне Архівне Управління визначило неможливі ціни навіть на зіраксові копії, — ціни, несумісні з реальними статками дослідників. Наказом Головархіву при Кабінеті Міністрів України № 34 від 26 липня 1993 р. було затверджено „Прейскурант на роботи та послуги з інформації, використання і публікації документів Національного архівного фонду України, що виконуються державними архівами на договірних [!]* засадах“. 1 листопада 1994 р. наказом Головархіву № 44 до цього документа було внесено зміни[52]. На підставі цих двох наказів С. Гайова, головний бухгалтер ЦДАГО України, де зберігається відкрита частина справ КДБ, склала тимчасові розцінки на роботи та послуги, які надає архів. Тодішній директор архіву затвердив ці розцінки 1 жовтня 1996 р. 21 січня 1999 р. я одержав рахунок за дев'ять відбитків, які хотів зробити з трьох документів. З дослідника зажадали 36 гривень 50 копійок. Того дня курс долара становив 3,597 гривні. У книгарні „Наукова думка“ відбиток коштував 15 копійок, і до цієї суми прибуток уже входив.

Так відомчі архіви були приватизовані.

Перегляд літератури. Як і генеральні штаби кожної мілітаризованої держави, аналітичні центри КДБ повинні були розробити певні сценарії й рекомендації на випадок виникнення критичних ситуацій. Природа можливих ускладнень для спецслужб була очевидна — це націоналістичні рухи на околицях імперії й протирежимний рух у центрі, який можна було спрогнозувати як, скажімо, ліберальний чи антикомуністичний.

Хоч би там як, але влада була найбільше зацікавлена в обробці суспільної свідомости у потрібному їй напрямі. Прагнучи утвердити свою власну версію якихось подій, утвердити власні концепції, КДБ завжди прагнув виступати зі своєю ініціативою. У 1945—1992 рр. установа інспірувала появу в СРСР приблизно п'яти тисяч книжок і статей, присвячених бойовим операціям Окремої („Особой“) групи і 4 управління у Великій Вітчизняній війні[53]. Особливу активність виявили спецслужби в роки

---

[51] ЦДАГО України у Києві, № 39308 ФП / кор. 455, т. 4, арк. 263.

* Виходить, що з дослідниками про такі ціни домовилися.

[52] Див.: Прейскуранти на роботи та послуги, що виконуються на договірних засадах державними архівами // Архіви України.— 1994.— Січ.—груд.— № 1—6 (235).— С. 63—64.

[53] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 204.

гласности. Вважається, що протягом 1989 р. КДБ інспірував 7 тисяч публікацій і повідомлень про свою діяльність[54]. 1990 р. лише співробітники Архангельського обласного управління 14 разів виходили у телеефір, а опубліковано було на їхньому матеріалі близько 80 статей[55].

Як відкрилось невдовзі, готуючи запровадження „гласности", КДБ сам вибрав собі історіографів. Істориків партії допустили до архівів КДБ задовго до путчу, ще в часи повновладдя КДБ і Політбюро. Їм було відкрито такий доступ до архівів, якого ніколи не мали й не мають інші фахівці. У Росії до Архіву Президента мають доступ, як писали, теж лише окремі дослідники. Крім генерала Д. Волкогонова („имевшего и имеющего право неограниченного доступа в архив"), називали ще американського радянолога Стівена Коена та кореспондента італійської „Стампи" Джульєтто К'єзу[56]. Коли Д. Волкогонов помер, у газетній хроніці з'явилось повідомлення: „Помер Дмитро Антонович Волкогонов — людина, яку ми добре знаємо з його правдивих книжок, що розкривають злочинну суть тоталітаризму і керівників СРСР. Він був чи не єдиним, кого допустили до надсекретних архівів"[57]. Ці дві думки абсолютно не кореспондують між собою. Якщо архіви фактично продовжують бути закритими і до них нікого, крім обраних, не пускають, — яким же чином можна припускати, що ці обрані писатимуть саме правду? Мимоволі пригадується, як жартували Ельдар Рязанов і Олександр Ширвіндт: „Шура, чего он от нас хочет?— Он хочет якобы правды.— Шура, скажи якобы правду"[58].

Але вже 1992 р. на українському матеріалі можна було спостерегти, що відколи керівництво КДБ прийняло відповідне рішення і начальники підрозділів громадських зв'язків Олександр Карбаїнов (Москва) та Віктор Сулак (Київ) проголосили відкритість своїх архівів[59], перший час працювати з ними могли справді лише їхні власні співробітники (В. Пристайко, В. Попик, В. Граб), історики партії (Ю. Шаповал), юристи (А. Балабольченко), „окремі довірені журналісти, певним чином підібрані групи істориків. Їхню роботу КДБ, виходить, санкціонував"[60]. Серіал „Сталінізм і Україна" Юрій Шаповал встиг створити одним із перших, так що він друкувався уже в 1990—1992 рр.[61] Передбачалося, що істориків, випуще-

[54] Геллер Михаил. Экскурсии на Лубянку // Русская мысль.— 1990.— 15 июня.— № 3832.— С. 5.

[55] Архангельск.— 1991.— 29 марта.— № 13.— С. 5.

[56] Максимова Элла. Продавцы сенсаций...— С. 5.

[57] Він ніс правду // Вечірній Київ.— 1995.— 8 груд.— № 255 (15366).— С. 1. Віктор Суворов (Різун) відтворив одну свою телефонну розмову з Д. Волкогоновим: „Он мне мягко напоминает, что имеет доступ ко всем секретам бывшего Советского Союза. Его одного допустили ко всем особым папкам Политбюро. Вежливо интересуется, есть ли у меня доступ к особым папкам, к архивам Ленина, Сталина, Троцкого, Молотова... Подумал я, прикинул, припомнил, посмотрел в потолок, сказал „э-э-э", выдохнул глубоко и признался: „Нет у меня доступа к секретам Политбюро" (Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию?— Москва, 1998.— С. 34).

[58] Рязанов Э., Ширвиндт А., Борин А. „Мы влипли в исторический этап" // Литературная газета.— 1992.— 29 апр.— № 18 (5395).— С. 10.

[59] Див.: Виноградов В. Спецхран без грифа „секретно" // Правда.— 1989.— 26 сент.— № 269 (25987).— С. 6; Сулак В. В. Гласність і КҐБ / Інтерв'ю вів Сергій Володимиров // Вечірній Київ.— 1991.— 22 берез.— № 56 (14171).— С. 2.

[60] Білокінь С. Джерелознавчі проблеми...— С. 29.

[61] Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, 7/8, 9, 10/11, 12.

них на дослідницькі чи видавничі бігові доріжки, не пережене ніхто, що вони за будь-яких умов залишаться попереду і що вся історіографія побіжить за ними слідком.

Згодом, передусім у зв'язку з переданням частини матеріалів на державне зберігання, кількість дослідників збільшилась, але їхня дистанція від матеріалу залишилась та сама.

У чому полягало тодішнє „державне замовлення", можна бачити з книжок, які друкують тепер одну за другою державні обранці. Однією з фальшивих концепцій, яку запровадили офіційні історики у суспільну свідомість, була вигадка про одностайну лояльність усього населення до існуючої системи. СБУ приховує від дослідників об'єктивні матеріали у справах інших типів, але й у слідчих справах, попри білими нитками шиті фальшивки слідчих, розпорошено багато яскравих свідчень. Так, наприклад, 31 квітня 1934 р. з приводу землетрусу в Японії друкарка німецького консульства Ерна Герндт-Априщенко заявила: „Лучше бы СССР провалился, и на его месте что-нибудь хорошее возникло"[62].

Не може не впасти в око одверте ігнорування міжфракційної боротьби у 20—30х рр. Як хочуть запевнити читача офіційні історіографи, Бухарін, Зинов'єв, Каменєв, Троцький в СРСР ні на що не впливали. Закінчується період Леніна — починається період Сталіна. Але оскільки більшовицькі злочини почалися ще за Леніна, період „сталінських беззаконь" довелося відсунути назад — до абсурду. Такі були тодішні правила гри, умови розкриття архівів перед дослідниками. У праці Ю. Шаповала 1993 р., хронологічні рамки якої визначені як 20—50-ті рр., себто *матеріал мав би починатися з 1921 р.*, у передмові дається визначення поняття „сталінізм", і вже у першому розділі, який зветься у нього „Сталін і Україна"[63], автор „узяв бика за роги". Це подібно до самонавіювання, але такі факти аж ніяк непоодинокі. Оповідаючи про сталінську систему створення номенклатури, М. Восленський починає зі заснування обліково-розподільчих відділів 1920 р.[64]

Один із міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній-єдиній особі. Ревізіоністи XX з'їзду вказали такого „козла відпущення" — це був Сталін. Але коли на ту саму, одну-єдину людину вішають щораз нові й нові злочини уже в наш час, то це викликає тільки подив. Що нового в цьому запізнілому лементі про „культ особи Сталіна"? Зрештою, введене 1956 р. поняття не покриває явища. Солженіцин оповідає про в'язня-німця, що не мав однієї ноги: „В одну оправку конвоир толкнул его в тамбуре перед уборной, Шульц упал. Конвоир, осердясь, стал его еще бить, — и, не умея подняться под его ударами, Шульц вползал в грязную уборную ползком. Конвоиры хохотали. *Это, кажется, названо „культ личности Сталина"*[65]. Ще один абсурд. Але тільки в такий спосіб сталінізм пощастило повалити.

---

[62] ЦДАГО України у Києві, № 58840 ФП / кор. 1495, т. 2, арк. 21.

[63] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993. Книжку видано за фінансової підтримки Міжнародного фонду „Відродження".

[64] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза.— Москва, 1991.— С. 86.

[65] Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918—1956: Опыт худ. исследования.— [Paris], с 1973.— [Т.] I—II.— С. 496.

Треба відзначити, що персонально професор Ю. Шаповал виявився набагато мудрішим від ідеології, яку йому доводилось обслуговувати. Прекрасно усвідомлюючи її заданість, він вказав уже на групу осіб: „[...] дуже просто винуватцем усіх злочинів і проблем оголосити лише Сталіна. Але ж це була б надто „зручна правда". Він діяв не сам [...] Провідниками своєї антилюдяної політики він зробив й тих діячів, за плечима котрих були роки випробувань [...] Саме тому є підстави вважати їх не тільки жертвами сталінізму, а й винуватцями багатьох трагічних подій"[66].

1992 р. вийшов із друку бібліографічний покажчик історії репресій, де було визначено чудернацькі хронологічні межі — репресії у Радянському Союзі відбувались, виявляється, у 20—30—40-х і на початку 50-х рр.[67] Що ж було у 1918—1919 та 1953—1980-х рр., упорядники делікатно промовчали. Хіба не зрозуміло, що ця концепція анітрохи не відповідала об'єктивній реальності, а просто підганялась під роки життя Сталіна?

1994 р. у Києві відбулась міжнародна* наукова конференція „Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20—80-ті рр." Згідно з програмою, на конференції були заявлені такі теми виступів: „Україна як об'єкт сталінських політичних репресій у 20—50-х рр."; „Українські видатні історики під репресивним пресом сталінізму"; „Сільська інтелігенція в лабетах сталінської інквізиції (20—80 рр.)"; „Голод в Україні 1946—1947 рр. як прояв сталінської репресивної політики".

Подібних прикладів можна навести багато. Чи не свідчать вони про те, що певні ідеї активно впроваджуються у свідомість?

Але коли з'являються нові книжки колишнього історика партії „Сталін і це", „Сталінізм і те", „Сталінщина і ще щось", мимоволі думаєш: а чи *під силу* тобі написати про Владіміра Ільїча Леніна?!

Про Леніна, комуністичну ідеологію, більшовизм не говорив тоді ніхто. Намагаються не говорити про них і тепер. За такої постановки питання вони з-під критики виводяться. Ніхто не каже „більшовицькі репресії", кажуть — „сталінські репресії". Біда в тому, що активні хлопці обминають питання ідеології. М. Жулинський на початках незалежности обстоював теорію, що держава повинна розвиватися узагалі поза ідеологією [sic!]. Для офіційних гуманітаріїв і Сергій Єфремов, і Юрко Коцюбинський — „жертви сталінської сваволі". Так, „невинними жертвами сталінських репресій" стали навіть ті енкаведисти, яких Сталін ліквідував[68]. Може, для когось навіть особливо зворушливими жертвами. Дописались до того, що Сталін був психічно хворий і перебіг масових репресій відповідав перебігові його хвороби.

---

[66] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років...— С. 303. Все-таки, як бачимо, автор і тут не наважився сказати про злочинність системи, самої ідеології, а на обкладинці його книжки „Людина і система", тема якої начебто й вимагала від автора такої критики, підштовхувала до неї, до колажу (художник О. Ржас), вмонтовано портрет... Йосифа Вісаріоновича.

[67] Репресії 20—30—40-х і початку 50-х років на Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик.— К., 1992.— 186 с. Пор.: Білокінь С. Чи писав про репресії Солженіцин? // Літературна Україна.— 1992.— 12 листоп.— № 45 (4506).— С. 7.

* Чекали на двох росіян — І. Зеленіна з Москви та Є. Осколкова з Ростова-на-Дону.

[68] Чи не характерно, що в довідці про В. Балицького, вміщеній у першому випуску журналу „З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ", перераховано усі його чини, посади й ордени, але не сказано, що він злочинець? (1994.— № 1.— С. 172—173.)

Навіщо це робилося, — зрозуміло. Замовники хотіли нав'язати людям думку, що якби, мовляв, на місці Сталіна був якийсь Бухарін чи „добрий дєдушка" Ленін, нічого подібного не було б.

Історичні джерела свідчать, що державний терор, навпаки, лежав у самій природі більшовизму. Або, кажучи словами Маркса, більшовизм був вагітний репресіями. Події початку 20-х (ленінських) і кінця 30-х (сталінських) років виявляють дію одного й того самого механізму. Тому цілком правдивою є думка, що „Сталін — це Ленін сьогодні", чи, інакше кажучи, Ленін — це був Сталін учора[69]. Особливість першого полягає в тім, що саме він продумав і сформував механізм державного терору. Перевага останнього — що він знищив більшовиків більше, ніж усі генерали УНР разом узяті[70]. Державний терор проводився у Радянському Союзі на суто науковій основі. Він планувався як одна з ланок народного господарства.

Не наполягатиму на тому, що сучасне приховування архівних матеріалів робиться свідомо*, але з наведеного зрозуміло, що така політика призводить до маніпулювання суспільною свідомістю. Приховування найціннішої частини архівів ЧК—ГПУ—НКВС—КДБ незалежно від строку давности, законодавчо не визначеного, сприяє подальшому розвиткові міфотворчости.

Як бачимо, задум був чудовий. Можливо, хтось сказав би навіть, що більшовицька футурологія часів Леніна—Дзержинського могла передбачати й горбачовську гласність. Передбачала навіть потребу кинути щось на поталу розшалілому натовпові. Для цього почали використовувати бар'єри, що існували в діловодстві НКВС. Справи-формуляри містять відомості, яких немає у слідчій справі. Якщо відкрито найнижчий шар інформації, ви ще не подолали бар'єру до наступного шару. Тим малоцінним, яке, зрештою, й призначали для непосвячених, жертвують. Причому перш ніж відсікти від діловодчого масиву щось непотрібне начальству, контролери про всяк випадок у згадках „аґентурних матеріалів" замазували перше слово, у згадках про „справи-формуляри" — друге. Вирівали окремі аркуші.

Але й ці хитрощі не допомагають. Розсекречені нині матеріали відкривають механіку масового терору, що його здійснювала в СРСР більшовицька партія. Міркування над відкритими матеріалами ВУЧК—ГПУ—НКВС—КДБ та Політбюро ЦК КП(б)У підводять до висновку, що у процесі соціальної революції в СРСР генофонд населення, деформуючись, різко

---

[69] Пор.: Білокінь С. Вірний сталінець Ленін: Невідомі документи // Літературна Україна.— 1995.— 28 верес.— № 33—34 (4650—4651).— С. 7.

[70] Див.: Білокінь С. Машина тотального знищення: Штатний розпис НКВД УРСР на 1 січня — 31 грудня 1937 р. // Вечірній Київ.— 1997.— 21 серп.— № 178 (15832).— С. 4—5, 8.

* Наведу живий приклад. Укотре один з народних депутатів — уже четвертий — звертається до начальника СБУ (з 3 липня 1995 р.) В. Радченка з проханням полегшити доступ до Державного архіву СБУ *провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАН України* ім'ярек. Радченко реаґує, хоч його про це не питають, що він ім'ярека не любить [!], але якщо матеріали **з його теми** [!] в архіві є, то можливість працювати надасть. Тему було названо — „Репресії проти Церкви". В архіві СБУ було складено довідку з чималим переліком наявних матеріалів. На стіл начальника лягла довідка, що матеріалів з історії Церкви в архіві немає. Афера легко розкрилася, але невдовзі прийшов інший начальник СБУ.

погіршився. Вивчення цього процесу на межі кількох дисциплін відкриває новий напрям наукових досліджень.

Думається, що потужні травми, яких масово завдають національному організмові засоби сучасних технологій, найновіші досягнення науки й техніки, не досліджувані з погляду соціальної безпеки, теж повинні привернути до себе спеціальну увагу. Крім того, тепер до всіх складників нашого генетичного тягаря додалися й екологічні проблеми, що виникли останнього часу у зв'язку з катастрофою на Чорнобильській атомній станції, та щоденні „тимчасові труднощі", які наближаються знову до геноциду.

Концепція здійснення соціальної революції. Ідея обліків. Східна мудрість каже: існує три погляди — з висоти орлиних крил, з вершини степової могили і з мишачої нори. Кожен з них має свої переваги й свої вади. З кожного видно щось, непомітне з інших.

Людська уява відмовляється вірити у „факти", визнання яких свого часу вело в'язня на розстріл чи до концтабору.

Слідчі справи — індивідуальні чи групові — знайомлять дослідника з долями окремих людей. Це погляд у вікно чийогось помешкання (з мишачої нори). Коли переглянеш дві-три такі справи, навіть десяток, очі мимоволі вишукують доноси, так ніби чоловіка заарештували лише тому, що сусіда з комунального помешкання зазіхнув на кімнату, яку в той час займав він. Це справді могло бути й так, але так було зовсім не обов'язково. Аналіз державної політики не можна вести у категоріях „окопної правди", і побутовий досвід не допровадить нас до правдоподібних узагальнень. Споглядаючи життя з вікна міського помешкання, ми схильні думати, що в арештах людей вирішальну роль відігравали доноси[71]. Час відкинути акцентування на доносах, воно деморалізує суспільство, нав'язуючи кожному його членові, кожній жертві епохи болючий комплекс провини.

Коли задумуєшся над реаліями тієї страшної доби, починаєш розуміти, що Микола Зеров чи Михайло Бойчук ні за яких обставин не могли вийти з тридцятих років цілими і неушкодженими. Надходили доноси чи не надходили, не мало значення. Ініціатива належала тут не заздрісному сусідові чи колезі — літературному критикові або безталанному побратимові-режисеру, а самій державі. Вона сама призбирувала відомості про *таких* людей. Чи необхідний був для ліквідації Зерова чи Бойчука доносчик? Ці люди були й без того надто відомі, щоб заховатись, а ідеали їхні були аж занадто виразні. Головне тут те, що це не були ідеали енкаведистів, і з цього треба виходити. І щоб розправитися з ними, справді доноси не були потрібні. Про все необхідне для їхньої ліквідації держава подбала сама. Система неминуче повинна була затягти їх у свій кривавий вир, що закінчувався крапкою — кулею.

Хіба НКВС не *знав* про існування Леся Курбаса чи Миколи Куліша і хіба ставився до них зі симпатією? Українські митці, священики, інженери належали до одного світу, а чекісти, — зрозуміймо нарешті, — до зовсім іншого, йому не гомогенного. Так, доноси були, існувала навіть спеціальна мережа таких людей. Але це система виявляла тут ініціативу, організувала й оплачувала цю мережу, збирала продукцію доброхотів,

---

[71] Див.: Козлов Владимир. Феномен доноса // Свободная мысль.— 1998.— Апр.— № 4 (1473).— С. 100—112.

читала, класифікувала, отже, замовляла. Від першого дня існування держава провадила власну терористичну політику, й чекісти знали, кого арештовувати. Доноси відігравали допоміжну, кориґуючу роль, але насправді друга частина великої загальнодержавної програми („усунення частини населення") ніколи не пускалась на самоплив. Винищення частини населення провадилось на глибоко науковій основі, а основою було, як відомо, марксистсько-ленінське вчення.

Справжнє розуміння соціальної політики більшовиків можна осягнути, якщо розглядати соціальні процеси „за глобусом"[72]. Треба зважити нарешті на погляди соціальних експериментаторів, щоб за перебігом подій і їхніми наслідками поставити питання про державний тероризм і реконструювати його програму та механізм дії. В онтологічному прагненні до раціоналізації й планування всього соціального життя більшовики не могли й до терору поставитись якось інакше. Репресіями вони керували так, як керували промисловістю. Це було планове господарство. Це вже погляд на людський мурашник трохи здаля і згори — з вершка степової могили.

Розвиток пізнання має свою логіку й послідовність. У подоланні колишньої секретности українські дослідники дійшли все-таки до публікації 45 документів із чекістських слідчих справ і збірника 187 біографій чекістів, що дали змогу реконструювати штатний розклад НКВС 1937 р.[73] Очевидна річ, що по-справжньому з діяльністю ЧК—ГПУ—НКВС, зі самою сутністю більшовицької влади ми ознайомимося, коли за матеріалами центральних московських архівів, де зберігаються таємниці справжні, номер за номером, вихідна за вихідною буде видано корпус відповідних законоположень і циркулярних розпоряджень. Ці циркуляри й накази формували державну політику масового терору й увесь її механізм, а тепер за цими документами можна було б нарешті з ними ознайомитись. Аналіз цих матеріалів дозволив би визначити філософську суть цих документів, філософське кредо їхніх авторів і з'ясувати реальну, а не міфологізовану історію СРСР і України. Досі такі видання не з'являлись[74], і особливих надій на те, що в Росії вони найближчим часом з'являться,

---

[72] Як відомо, на закритому засіданні XX з'їзду КПРС М. Хрущов імпровізував: „Следует заметить, что Сталин разрабатывал операции на глобусе. Да, товарищи, он обычно брал глобус и прослеживал на нем линию фронта". Див.: Речь Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС (24—25 февраля 1956 г.).— Мюнхен, 1956.— С. 33. Вважається, що фотокопію цього таємного 58-сторінкового документа передав ізраїльській службі безпеки „Шин Бет" Віктор Граєвський, польський єврей, що, у свою чергу, одержав його від однієї зі співробітниць апарату ЦК ПОРП. Знаючи, що американці палко прагнуть мати цей документ, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон вирішив, що матиме найбільший зиск, передавши текст США. Рішення про публікацію прийняв Ейзенхауер, „сподіваючись поставити Совєти в максимально незручне становище" (Борисенко Ігор. Куди дивився КДБ // Голос України.— 1994.— 22 квіт.— № 75 (825).— С. 5).

[73] Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле.— К., 1993.— Ч. 1 (6).— С. 39—150; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...; Білокінь С. Машина тотального знищення...— С. 4—5, 8.

[74] Можна назвати хіба що окремі добірки наказів, напр.: Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контр-революцией.— [Москва], 1921.— С. 35—62.

немає. Що стосується колишніх республіканських архівів, то там повних комплектів таких документів, наказів може й не бути. Адже ці матеріали справді вибухонебезпечні, — зберігати державні таємниці в архівосховищах численних республік влада вважала, певно, за недоцільне. І мала рацію. Характерний запис у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 7 червня 1921 р.: „Слухали: 17. Постанови ЦК РКП. Ухвалили: Узяти до відома"[75]. Стільки сказано в документі. Тим часом циркуляри установ центральної влади цікавіші за будь-що інше, бо регулювали все і вся — і життя установ, і їхнє діловодство. Наприклад, у звинувачувальному висновку бібліографа Ярослава Стешенка від 2 лютого 1930 р. читаємо: „А тому, вважаючи Яр. Стешенка за соціяльно-шкідливого елементу [sic!], *керуючись наказом ОДПУ СРСР ч. 172 за 1924 р., підтвердженим наказом ДПУ УСРР № 384 того ж року та обіжником НКЮ УСРР* [виділено нами.— *С. Б.*], — постановив: Слідсправу № 457 по обвинуваченню гр. Стешенка Ярослава Івановича за арт. 54 п. 4 КК УСРР направити на розгляд судової тройки при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням ув'язнення його, Стешенка, в концлагер на термін десять років"[76]. Що містить наказ ОДПУ, які категорії населення підпали під нову хвилю репресій? Інший приклад. Згідно з директивою № 66 НКВС СРСР, виданою не пізніше лютого 1938 р., реєстрації підлягали особи, засуджені Окремою нарадою за другою[77], тим більше, очевидно, за першою категорією. А навіщо було їх реєструвати? Яку мету ставила при цьому влада? Які чекістські операції було проведено на підставі зібраних відомостей?

Отже, московських вихідних документів, що являють собою першопричини тисячних і мільйонних наслідків, ми не маємо й досі. Усе ж таки певне уявлення про все це можна одержати вже тепер. Як сказав би М. Горбачов, існує несиметричний вихід. З кінця 1991 р. я простудіював, думаю, не менше півтори тисячі отих розсекречених слідчих справ. Хто перегляне п'ять, десять справ, цього не помітить. У моєму випадкові кількість перейшла у якість. З одного боку, діловодство радянських спецслужб було так жорстко регламентоване, справи формувались так „правильно", що основні засади законоположень і циркулярів можна тепер реконструювати за зразками їхнього практичного застосування. Роберт Конквест справедливо твердить, що „обычно органы НКВД были прямо одержимы манией соблюдения инструкций и всяческих правил"[78]. З другого боку, немає в світі нічого довершеного. То там, то тут навіть у цих відкритих тепер справах трапляються подекуди окремі документи загальнішого значення, що відхиляють завісу над тими, що не розкриті й досі. Таких випадково не вилучених документів пощастило виявити досить багато. Ці матеріали й лягли в основу моєї праці. Відтак стала розкриватися політична стратегія більшовицького керівництва у 1917—1938 рр. — система масового нищення людей в СРСР.

---

[75] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 15.

[76] Там само.— № 55066 ФП / кор. 1252, арк. 73.

[77] Там само.— № 43715 ФП / кор. 630, арк. 77.

[78] Конквест Роберт. Большой террор / Пер. с англ. Л. Владимирова.— Рига, 1991.— [Кн.] II.— С. 89.

Як для людської історії, це найширший погляд — з висоти орлиних крил. Отже, суть праці можна викласти одним реченням: „Система обліків, анкетування й паспортизації населення у 1920—1930-х роках як інформаційна основа державної політики масового терору".

Більшовики й статистика. Державну політику щодо людности, тією чи іншою мірою, виходячи зі своїх конкретних інтересів, провадять усі держави. Умовно державну демографічну політику можна поділити на „активну" й „пасивну". Якщо демографічні процеси у країні, тим більше їхні соціально-економічні наслідки, не досить вивчені, питанням демографічної політики можуть не приділяти належної уваги, й тоді державна демографічна політика буде справді „пасивна". Так само „пасивний" характер має демографічна політика в тих країнах, де наявний режим відтворення людности відповідає інтересам правлячих кіл. Навпаки, бувають ситуації, коли державна ідеологія, відштовхуючись від наявного типу відтворення людности, прагне досягти якогось іншого типу, з якихось міркувань їй бажаного. Тоді відповідний комплекс державних заходів становить „активну" демографічну політику. При цьому застосовуються пропаґандистські, економічні й адміністративно-юридичні методи[79].

Розробляючи свою суспільствознавчу теорію, Маркс і Енгельс конкретно й глибоко вивчали питання статистики[80]. Займалися статистикою, зокрема проблемами демографії, російські соціалісти Чернишевський, Плеханов та інші[81]. Багато працював у різних галузях статистики В. Ленін[82]. Те, що стратегія державного терору випливала з їхніх реальних статистичних уявлень, добре документується їхніми теоретичними розробками.

Треба сказати, що до дореволюційної державної російської статистики Ленін ставився вкрай негативно. „Правительственная статистика, — писав він, — ведется так плохо и так пристрастно, что доверять ей

---

[79] Немає сумніву, що на відтворення людности впливають ледве чи не всі соціально-економічні заходи, це зрозуміло. Див.: Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики // Изучение воспроизводства населения.— Москва, 1968.— С. 64, 66 (Ученые записки по статистике.— Т. XIV).

[80] Сиповская И. В. Средние в работах К. Маркса // Вестник Ленинградского университета.— 1945.— № 3; Кашкарева Л. Н. Статистика в трудах Маркса и Энгельса // Вестник статистики.— 1950.— № 5; її ж. Из истории организации Марксом всеобщей рабочей статистики I Интернационала // Вестник статистики.— 1951.— № 6; Лесюис Н. Е. Индексный метод в работах К. Маркса // Научные записки Ленинградского финансово-экономического института.— Ленинград, 1955.— Вып. IX; Семиков Н. Н. Статистика в переписке К. Маркса и Ф. Энгельса: Библиографическая справка // Там само; Малый И. Г. Вопросы статистики в „Капитале" Карла Маркса.— Москва, 1967; Кашкарева Л. Н. Организация К. Марксом и Ф. Энгельсом рабочей статистики труда / Под ред. А. И. Петрова.— Москва, 1968.

[81] Салитан С. Чернышевский, Мальтус и Плеханов: К вопросу о законе народонаселения.— Санкт-Петербург, 1910; Казаков А. Т., Урланис Б. Ц. Проблемы народонаселения в русской марксистской мысли.— Москва, 1975.— С. 41—81.

[82] Гуревич С. М. В. И. Ленин и статистика социалистического государства.— [Москва], 1963; Малый И. Г. Вопросы статистики народного потребления в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Писарев И. Ю. Вопросы статистики труда в работах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Рябушкин Т. В. Методы анализа статистических данных в работах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Малый И. Г. Статистика в исследованиях В. И. Ленина по аграрному вопросу.— Москва, 1965; Суслов И. П. Статистика промышленности в

нельзя"[83]. Інша річ статистика земська: „Насколько правительственная немецкая статистика выше *правительственной* русской по широте и полноте, единообразию и точности сведений, быстроте их обработки и опубликования, — настолько наша *земская* статистика выше европейских частичных анкет и исследований по замечательной полноте отдельных данных и детализации их обработки [...] Ближайшее ознакомление европейцев с нашей земской статистикой, вероятно, дало бы сильный толчок прогрессу социальной статистики вообще"[84]. Такі європейці, як Енгельс, матеріали російської земської статистики вивчали систематично. Енгельс сповіщав М. Каблукову: „[...] у нас тут є статистичні звіти всіх російських земств, та й взагалі чудовий матеріал про економічне становище Росії"[85]. Що ж до наслідків студій, які провадили ці європейці, зокрема їхніх поштовхів у соціальній статистиці взагалі, хай про це висловляться фахівці.

Якщо в умовах царської Росії земська статистика відігравала роль альтернативної, доповнювальної до статистики державної, то після жовтневого перевороту могло йтися лише про одну, і це була, природно, статистика урядова, офіційна. Нічого нагадувати, що все відбувалось суто демократично: проект Положення про державну статистику виробив не якийсь там більшовицький функціонер, а Всеросійський з'їзд статистиків, що відбувся у червні 1918 р. Ленін підписав його 25 липня, оформивши таким чином організацію єдиного загальнодержавного органу — Центрального статистичного управління (ЦСУ).

Первісно ведення статистики в РРФСР було покладено на Центральне статистичне управління і його органи, на статистичні організації відомств, на губернські й міські статистичні організації, на губернські, районні, повітові, волосні й сільські адміністративні органи. На чолі ЦСУ Раднарком поставив керуючого з правом дорадчого голосу в РНК. Відтак радянські автори почали пишатися, що „в СССР впервые в истории было осуществлено общегосударственное руководство учетом и статистикой"[86].

Не вірячи в організаційні здібності більшовиків, соціаліст Каутський запевняв, що в Росії соціалістичне виробництво неможливе саме через брак доброї статистики. Ленін відповів йому, що „Советская республика создала статистическое учреждение и привлекла все лучшие статистические силы России [...]"[87] 21 травня 1920 р. він підписав декрет про обов'яз-

---

работах В. И. Ленина.— Москва, 1965; Либкинд А. С. Анализ американских сельскохозяйственных цензов в работах В. И. Ленина.— Москва, 1967; Овсиенко В. Е., Виталина Е. Г. Вопросы статистической науки в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1967; Суслов И. П. Политическая статистика в работах В. И. Ленина.— Москва, 1968; Гуревич С. М. В. И. Ленин и статистика // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 37—50; Развитие статистической науки в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1969; Казаков А. Т., Урланис Б. Ц. Проблемы народонаселения в русской марксистской мысли.— Москва, 1975.— С. 114—178.

[83] Ленин В. И. Некоторые итоги „землеустройства" // Ленин В. И. Полное собрание сочинений (далі — ПСС).— Москва, 1961.— Т. 22.— С. 389.

[84] Ленин В. И. Аграрный вопрос и „критики Маркса" // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1959.— Т. 5.— С. 213.

[85] Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 1.— Москва; Ленинград, 1940.— Т. XXVII.— С. 90.

[86] Ежов А. И. Развитие государственной статистики СССР // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 57.

[87] Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1963.— Т. 37.— С. 329.

ковий облік статистичних сил РРФСР. В Україні хронологія формування державної статистики була дещо інша. Питання про Центральне статистичне бюро України Політбюро ЦК КПУ розглянуло 10 червня 1920 р., ухваливши таке рішення: „Возложить на Харьковское Губернское Статистическое Бюро функции Всеукраинского, пополнив его совет представителями статистических отделов комиссариатов"[88]. В усіх випадках, прагнучи підпорядкувати розвиток статистики поточним державним завданням, зв'язуючи її насамперед із завданнями господарського розвитку країни, більшовики насамперед намагалися звести її до обліку й звітности підприємств.

У зацікавленнях обліком і статистикою не відставав від Леніна й Сталін. М. Восленський характеризував його працю так: „Главным было существо той работы, которую делал Сталин. Недалекие острословы называли его тогда „товарищ Картотеков". Он и вправду вместе со своими сотрудниками постоянно возился с карточками, заведенными на руководящих работников. „Кадры решают все", — сформулирует он впоследствии свою установку. Эти кадры он старательно изучал, просеивал через сито своих интересов и расчетов, размещал их на различных уровнях номенклатуры, как композитор ноты на нотной линейке, чтобы возникала нужная ему симфония. Как мне рассказывали, картотеку на наиболее интересовавших его по тем или иным соображениям людей Сталин с первой половины 20-х годов вел сам, не допуская к ней даже своего секретаря"[89]. Природно, він виконував не лише технічну роботу обліку своїх і несвоїх кадрів, а й створив систему добору людей на чільні посади в партії та державі. Важко уявити в такій ролі сучасних українських державотворців демократичного табору.

Як відомо, більшовики ще з часів своїх еміґрацій та не завжди обтяжливих заслань претендували на абсолютність, винятковість і монопольність. Уже з перших днів після жовтневого перевороту справу запису актів громадянського стану вони вирішили взяти під свій контроль. Відповідний декрет ВЦВК, що заводив секулярні книги для запису актів громадянського стану, було видано уже 18 грудня 1917 р. Декрет від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави передавав цю справу цивільній владі. Із усіх церков книги реєстрації було вилучено й передано органам ЗАГС. Центральний відділ ЗАГС було створено 1921 р. в Наркоматі внутрішніх справ (НКВС)[90]. Нове положення про НКВС від 20 вересня 1924 р. давало йому змогу „адміністраційно керувати справою запису актів громадянського стану"[91]. 21 січня 1924 р. ВУЦВК (підписи Петровського й Буценка) та РНК (Чубаря) ухвалили постанову „Про органи, що відають записом актів цивільного стану та контролем над ними". Постанова проголошувала, що „всі реєстраційні книжки актів цивільного стану ведеться в двох примірниках, що з них перші (оригінали) не пізніш як через три місяці після заповнення, пересилається для зберігання до губерніяльних органів запису актів цивільного стану, другі ж примірники (копії)

---

[88] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 28.

[89] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 85.

[90] Вострикова А. М., Подъячих П. Г. Статистика населения // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 360—362.

[91] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 19 листоп.— Відділ І.— Ч. 37—38.— С. 705.— Арт. 245.

залишається в органах запису актів цивільного стану, що ведуть запис [...]"[92]. Охоплюючи своїм обліком усю сукупність людности, більшовики паралельно доклали чимало зусиль, щоб цей облік удосконалити. З цією метою 1926 р. ленінську систему державної більшовицької статистики було вдосконалено. Керуючому ЦСУ надали право вирішального голосу в Раднаркомі. Для керівництва статистичною роботою усіх відомств при ЦСУ створили спеціальну комісію — Статплан. Для ще тіснішої ув'язки ЦСУ зі завданнями народного господарства 1930 р. цю установу перетворено на сектор народногосподарського обліку Держплану. Внаслідок соціалістичної перебудови сільського господарства — колективізації, що обійшлась народам СРСР у мільйони жертв, — соціалістична система запанувала в усій економіці країни. Для активізації робіт із занедбаних галузей статистики, зокрема з методології поточної статистики, у травні 1931 р. колишнє ЦСУ було знову виділено у формі Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) при Держплані СРСР, а 1941 р. перетворено у Центральне статистичне управління Держплану СРСР.

Щоб досягти більшої чіткости одержуваних даних, постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. введено паспорти в містах, робітничих селищах і на новобудовах. Постановою ЦВК від 10 липня 1934 р. утворено загальносоюзний НКВС, на який покладено запис актів громадянського стану. 21 вересня 1935 р. ухвалено постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) „О постановке учета естественного движения населения", 27 липня 1936 р. — постанову ЦВК СРСР про порядок і строки реєстрації народжень і смертей.

В Україні у низці відповідних заходів вирізняється постанова ВУЦВК (підписи Петровського й Буценка) та РНК (Чубаря) від 3 жовтня 1924 р. „Про державну статистику УСРР", що вводила в дію „Положення про державну статистику УСРР"[93]. Перед тим, 10 червня 1920 р. Політбюро ЦК КПУ ухвалило постанову: „Возложить на Харьковское Губернское Статистическое Бюро функции Всеукраинского, пополнив его совет представителями статистических отделов комиссариатов"[94].

Підпорядковуючи статистику інтересам влади й правлячої партії, Ленін картав дослідників за самостійні наукові інтереси, — це називали „відривом від життя", „схильністю до статистики ради статистики" тощо. Ясна річ, ті статистики, які не виправдовували покладених на них надій, — І. Краваль, О. Квіткін, Ю. Корчак-Чепурківський та інші, — були репресовані. Незважаючи на всі зусилля могутньої тоталітарної держави, вони чомусь не давали стовідсоткового ефекту. У середині 1935 р. ЦУНГО СРСР провело обстеження діяльности ЗАГСів і зробило висновок про їхню незадовільність. За словами І. Краваля, „текущий учет населения давал неверные, резко завышенные цифры"[95].

В останні роки існування СРСР держава зіткнулася з разючою диференціацією в характері відтворення людности — від погано приховуваного від'ємного (області російського Нечорнозем'я та України) через просте

---

[92] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 15 берез.— Відділ І.— Ч. 4—5.— С. 72—73.— Арт. 23.

[93] Там само.— 1924.— 20 листоп.— Відділ І.— Ч. 40.— С. 741—752.— Арт. 257.

[94] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 28. Вирішували це питання четверо: Петровський, Раковський, Косіор та Дробніс.

[95] Жиромская В. Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов: История подготовки и проведения // История СССР.— 1990.— Май—июнь.— № 3.— С. 86.

відтворення аж до вельми поширеного (Середня Азія). Демографи доклали чималих інтелектуальних зусиль, бажаючи досягти різного, часом протилежного, ефекту в таких не подібних між собою ситуаціях, виробляючи при тім системну, єдину для всієї імперії політику. Прагнучи створити у країні єдиний оптимальний тип відтворення людности, демографи запропонували засадничо єдине для країни і спрямування демографічної політики. Намагаючись стимулювати народження першої, ще більше — другої й значно більше третьої дитини, надалі вони думали зупинити дію заохочення. Така система, на їхню думку, стимулювала б народжуваність там, де вона була низька, і одночасно сприяла б її обмеженню там, де була зависока. Очевидячки, в цьому випадку бачимо вже не активність, а знову якусь суперактивність держави, що заходжувалася не просто впливати на демографічні процеси, а й визначати їх. Така бюрократична утопія залишалась, ясна річ, тільки на папері. На що СРСР міг реально спромогтися, то це забезпечення трудовими ресурсами тих районів, які збиралися навіщось освоювати[96]. Застосовуючи чималий спектр засобів, починаючи з „добровільних" і закінчуючи примусово-поліційними, держава формувала напрям, інтенсивність і навіть структуру внутрішньоміграційних потоків[97].

Як бачимо, більшовики й статистика, статистика і держава — це вдячна, велика тема.

Поділ суспільства. Візьмімо, за словами Протагора, „міру всіх речей" — людину. В одній з доповідей, представлених на III Міжнародному конґресі україністів (серпень 1996 р.), максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, цю політику зведено до двох головних напрямів:

1. Формування людини нового типу, себто такої людини, що була б придатна на роль „будівника комунізму".

2. Усунення тієї частини населення, яка не підходила для співпраці з владою[98].

Ці два пункти, ці два надзавдання були діалектично взаємопов'язані. Винищуючи частину населення, влада вже одержувала дещо інший, новий тип людини. Терор став одним із дійових засобів її формування[99], і строката мішанина етнічних і соціальних груп, зрештою, цілих суспільств, що перебували на величезній території СРСР, поступово й невпинно переформовувалась у щось якісно нове, в те, що було метою, — у „єди-

---

[96] Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики.— С. 65—66.

[97] Досить докладно це питання розглянуто у праці: Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.— К., 1994.— Кн. 1—2.

[98] Білокінь Сергій. Що таке „єдиний совєтський народ"? // Третій Міжнародний Конгрес україністів, 26—29 серпня 1996 р.: Історія.— Харків, 1996.— С. 158—163.

[99] Подібні міркування висловлюють й інші автори, серед них А. Латишев, який у 1991—1995 рр. опублікував понад 100 невідомих текстів Леніна: „В отличие от некоторых критиков Ленина, — пише він, — считающих сегодня, что главной целью деятельности Ленина был захват и удержание власти, [я] уверовал, что стремлением всей его жизни было — осчастливить часть населения планеты (рабочих, бедных крестьян), уничтожив для этой цели другую часть („богачей", священнослужителей, свободомыслящую интеллигенцию и т. д.). А подобный „стратацид" ничем не лучше нацистского геноцида" (Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин.— Москва, 1996.— С. 9.)

ний радянський народ". Якщо на початках більшовики ще марили світовою революцією і їм ішлося радше справді лише про вироблення іншого, нового типу людини, то в останні десятиріччя їхні спадкоємці почали більше дбати про збереження імперії, хоч робили це здебільшого формально. Як бачимо, мета дещо змістилась, втілившись у мрію про „єдиний радянський народ".

Діючи в таких протилежних напрямах, неможливо спершу не відділити одну частину людности від іншої її частини. В основі такого поділу лежала сеґреґація, за якої влада відділяла позитивне від неґативного, прямим наслідком чого стали, природно, репресії. Адже, як полюбляє повторювати американська романістка Сара Парецкі: „Будь-який поділ за будь-якою ознакою — це вже дискримінація"[100]. І це передбачалось уже на самих початках більшовицької влади. 17 вересня 1918 р. одна із впливових на той час газет „Северная коммуна" опублікувала заяву члена ЦК РКП(б) та голови „Петросовета" Г. Зинов'єва (з 1919 р. очолював Комінтерн): „Мы должны увлечь за собой девяносто миллионов из ста, населяющих Советскую Россию. С остальными нельзя говорить — их надо уничтожать"[101]. Особовий склад першої групи, що залишалася, й другої, що передбачалась для ліквідації, визначався на підставі марксистсько-ленінської теорії боротьби класів. 9 серпня 1918 р. Ленін писав Євгенії Бош, що перебувала на той час у Пензі: „Необходимо [...] провести беспощадный массовый террор против кулаков, попов и белогвардейцев; сомнительных запереть в концентрационный лагерь вне города"[102]. Але межі цих двох кіл (позитивних і неґативних) перебували в постійній динаміці, пульсували. Сучасникові було б легше перелічувати людей, яких теорія прирікала, так що вони опинялись у тому, другому, колі. Там були вороги, „вороги народу", на них лежало прокляття, і виходу з цього кола практично не було. Відбуття покарання ще зовсім не означало прощення і не оберігало від нового ув'язнення. Натомість із першим колом було набагато складніше. Найкращим зразком моделі більшовицької сеґреґації населення були партійні чистки. Справді, за владу точилась постійна боротьба, чистки про всяк випадок влаштовували й серед начебто *своїх*, і результати цієї боротьби ніколи не можна було вгадати наперед. Хто міг ґарантувати, що позитивний сьогодні не буде ворогом народу завтра? Таким чином, точніше було б сказати, що йшлося про відділення неґативних від тих, що тільки *мали шанси бути позитивними*. Щоб такими бути, вони повинні були передусім активно діяти, *старатися*.

Маємо безліч фактів, що більшовики за різних ситуацій намагалися спершу розкласти ворога, привернути на свій бік одну його частину, а тоді другу частину винищити. Так, 4 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „Про українську інтелігенцію". Було ухвалено: „Поручить т. Затонскому собрать по своему усмотрению несколько наиболее видных общественных украинских деятелей и предложить им обратиться с призывом к украинской интеллигенции [sic!] честно служить советской

---

[100] „Все женщины немного V. I. P." // Новости разведки и контрразведки (Москва).— 1998.— № 12 (117).— С. 5.

[101] Цит. за вид.: История советской литературы: Новый взгляд.— Москва, 1990.— Ч. 2.— С. 28.

[102] Ленин В. И. Телеграмма пензенскому губисполкому 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 50.— С. 143—144.

власти и *принять активное участие в расколе украинской интеллигенции* [тут і далі виділено нами.— *С. Б.*] [...]"[103]. Обговорюючи першу доповідь щойно створеної на той час Антирелігійної комісії, Політбюро ЦК КП(б)У 14 липня 1922 р. сформулювало головне завдання партії таким чином: „Признать необходимым произвести *развал церкви* по классовому, национальному и территориальному делению"[104]. 2 листопада 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло постанову Секретаріату: „О работе по *разложению* украинской эмиграции (Постановление Секретариата ЦК от 29 октября). — Утвердить постановление Секретариата"[105]. Коли 5 лютого 1923 р. було заарештовано Київського митрополита Михайла (Єрмакова), повноправне представництво ГПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні пояснило це тим, що він „тормозил работу ГПУ *по расколу духовенства* Киевской губернии и Правобережья"[106]. У клопотанні про нагородження одного з чільних чекістів Тучкова орденом Червоного прапора (1931), яке підписав його шеф, начальник СПО ОГПУ Агранов, підкреслено: „Под руководством тов. Тучкова и его непосредственном участии была проведена огромная работа *по расколу православной церкви* (на обновленцев, тихоновцев и целый ряд других течений). В этой работе он добился блестящих успехов [...] На протяжении ряда лет тов. Тучковым проводилась серьезная работа по расколу заграничной православной русской церкви"[107].

Розкол ворожих лав провадився не стихійно. Він базувався на докладному знанні „людського матеріалу". Починаючи з найперших днів радянської влади, ідучи шляхом різноманітних обліків, анкетування й паспортизації, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах велетенську й доволі точну інформаційну базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, передусім міського й чоловічого.

Добір людей для майбутнього суспільства. Відповідно до двох напрямів внутрішньої політики в Радянському Союзі провадились обліки теж двох категорій. З одного боку, добирались кадри на відповідальні посади всіх рівнів. З другого боку, визначались люди на знищення чи ув'язнення. Щоб відділити одну частину населення від другої, партія провела колосальну роботу. На виконання партійних настанов пішли неймовірні зусилля. Аби на тому чи іншому етапі досягти перемоги, ніхто не вагався дати найвищу ціну — заплатити чужим чи й своїм власним життям.

Спинімося ж на хвилину, щоб дати собі звіт, у чому полягає сенс цієї, на перший погляд, безглуздої метушні? Невже не існувало такої величної мети, що виправдовувала б в очах своїх адептів усі понесені на цьому шляху жертви? Чого прагнули, зрештою, роздмухуючи пожежу світової революції, всі ці Ленін, Троцький, Каменєв, Зинов'єв, Сталін, Бухарін та інші більшовицькі вожді? У чому полягала мета затіяного соціального експерименту? Що вичакловували ці страшні люди у своїй сатанинській реторті? Думається, що заповітну їхню мрію на досить уже великій від них історичній відстані можемо здогадно реконструювати. Чи не полягала

---

[103] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 13, арк. 112 зв.

[104] Там само.— Арк. 9.

[105] Там само.— Арк. 92 зв. Протокол № 91.

[106] Там само.— № 45 504 ФП / кор. 729, арк. 44 зв.

[107] Русская Православная Церковь и коммунистическое государство, 1917—1941: Документы и фотоматериалы.— Москва, 1996.— С. 290—291.

вона, справді, у виробленні з темного місива людської біомаси людей нової породи — „беззаветно преданных делу партии", як писалось у чекістських характеристиках, себто, зрештою, „единого советского народа", homo sovieticus? Бо чи не займались більшовики увесь час свого панування повсякчасною „чисткою", відділенням однієї, вибраної, частини населення від іншої, гіршої, історично, на їхню думку, приреченої?

Держава, маючи в руках сукупність цікавої їй інформації про кожну людину зокрема, легко побудувала схему управління величезною країною. На підставі систематизованої інформаційної бази партія ухвалювала одне за другим певні політичні рішення щодо тієї чи іншої категорії населення. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії боротьби класів, вона добирала суголосну собі людність, з якою мала намір співіснувати. Решту руками НКВС ліквідували.

Більшовики оперували людськими масами рішуче. Коли вони захоплювали ту чи іншу територію, починали з корінних питань — реєстрації чи перереєстрації населення й створення апарату влади. Так сталось навесні 1920 р., коли Червона армія (уже вкотре, але на той раз остаточно) несла радянську владу до Києва. 6 травня Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання, що так і звалося — „Перерегистрация". Було ухвалено таке: „1. Принять инструкцию. 2. Приступить к созданию аппарата. 3. Вся подготовительная работа должна быть закончена к 1/VI. Разработать конкретный план проведения перерегистрации и для ее проведения затребовать необходимую группу работников из России"[108].

Так само по-діловому вирішувались кадрові питання. Ось протокол Політбюро ЦК КПУ від 22 січня 1921 р. Слухали: „О работниках для Политсекции т. Антонова". Ухвалили: „Настаивать перед военным командованием на фактическом исполнении наряда на 400 коммунистов для Политсекции"[109]. 21 травня 1921 р. стояло питання: „Об очистке и пополнении пограничных Особотделов". Ухвалено: „Подтвердить прежнее постановление о мобилизации 200 коммунистов для пограничных Особотделов и дать категорическое предписание Губкомам о скорейшем ее выполнении"[110]. Так формували нову верству радянських службовців.

Для плекання радянської номенклатури 1920 р. у ЦК та губкомах РКП(б) було створено обліково-розподільчі відділи. Вони стали першими органами, що спеціально займались висуванням і переміщенням відповідальних партійних працівників, а також обліком кадрів. Відділи не лише висували, а й „засували" людей, провадячи облік осіб, „подлежащих переводу к станку и плугу"[111].

У серпні 1922 р. на XII партійній конференції (Сталін став генеральним секретарем у квітні) було вперше оголошено кількість партійних працівників в апараті, що фактично підлягав секретаріатові ЦК. У Москві їх було 325, по губерніях — 2000, у повітах — 6000, крім того, по волостях і на великих підприємствах — ще 5000 звільнених секретарів парткомів, разом 15325 душ. У доповіді на XII з'їзді Сталін оголосив:

---

[108] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 15.

[109] Там само.— № 13, арк. 11.

[110] Там само.— Арк. 103 зв.

[111] Справочник партийного работника.— Москва, 1922.— Вып. 2.— С. 70; Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 86.

„Доселе дело велось так, что дело учраспреда ограничивалось учетом и распределением товарищей по укомам, губкомам и обкомам. Теперь учраспред не может замыкаться в рамках укомов, губкомов, обкомов [...] Необходимо охватить все без исключения отрасли управления"[112].

5 грудня 1934 р. на прощанні з тілом Кірова, коли доступ для широкої публіки закрили, в залі залишилось обмежене коло людей, що чекали на „вождів". Сталінова свояцька Марія Сванідзе (її чоловік доводився братом першої дружини Сталіна Катерини Сванідзе) записала в щоденнику: „Мы все напряжены, с опаской оглядываемся кругом. Все ли свои, все ли проверены. Только бы все благополучно"[113].

Про те, що такий соціальний організм довкола червоного Кремля й місцевих партосередків спроквола формувався, свідчить, зрештою, та тотальна мережа перевірок, які влаштовувала система перед кожною особистістю, перш ніж та входила до їхнього кола.

29 квітня 1949 р. відділ контррозвідки МВС СРСР звертався до начальника відділу „А" МДБ УРСР: „Нами проверяется военнослужащий войск МВД Марченко Иван Викторович [...] Просим сообщить наличие компрометирующих материалов на жену Марченко и ее родственников [...]"[114] 31 березня 1952 р. заступник начальника ОК УМДБ Одеської області підполковник Шаламов писав начальникові відділу „А" УМДБ Київської області: „Родственник оформляемого нами на работу в органы МГБ — Бувалый Юрий Львович, 1898 года рождения, уроженец гор. Днепропетровска проходит по архивно-следственному делу № 132 509, хранящемуся у Вас. Прошу по делу составить справку и выслать ее нам"[115].

Цікавились братом. 12 жовтня 1954 р. Управління міліції УМВС Молотовської области звернулось до начальника УАО КДБ при Раді міністрів СРСР: „В связи с оформлением на оперативную работу в органы милиции МВД Филиппова Дмитрия Федоровича, 1911 года рождения, уроженца села Курсавка, того же района, Ставропольского края, проверяется его брат Филиппов Петр Федорович, 1897 года рождения, уроженец той же местности"[116].

Перевіряли батька дружини. 29 березня 1938 р. за звинуваченням в участі у антирадянській повстанській організації було розстріляно священика Григорія Митрофановича Фастовщука. У квітні 1948 р. відділ кадрів МДБ СРСР проводив спецперевірку чоловіка його дочки Спиридона Леонтійовича Тищенка. 7 квітня начальник відділу 2 головного управління МДБ СРСР полковник Корецький запитував у начальника 1 спецвідділу МВС УРСР довідку у справі на Фастовщука[117].

---

[112] XII съезд ВКП(б): Стенографический отчет.— Москва, 1968.— С. 56—57.

[113] „Иосиф бесконечно добр...": Дневник М. А. Сванидзе, родственницы И. В. Сталина // Родина.— 1992.— № 11—12.— С. 74.

[114] ЦДАГО України у Києві, № 49017 ФП / кор. 919, арк. 335 зв. Відношення підписав заступник начальника відділу полковник Клименко.

[115] Там само.— № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 97.

[116] Там само.— № 58778 ФП / кор. 1491, арк. 39.

[117] Там само.— № 43178 ФП / кор. 914. Контрольно-наблюдательное производство, арк. 15 зв. За кілька років, 19 липня 1951 р. до справи звертались у зв'язку з допуском до шифрувальної роботи сина священика Миколая Єлисейовича Клепацького, що проходив у тій самій справі (Арк. 23).

Не залишили в спокої й дружини сина. 12 вересня 1951 р. 3 відділ 5 Управління МДБ СРСР (начальник — полковник Ромашко) звернувся до архіву відділу „А" МДБ СРСР (колишнього 1 спецвідділу) з проханням видати слідчу справу № 332 234, за якою проходив активний діяч УАПЦ Дмитро Пилипович Оробинський, розстріляний 22 вересня 1937 р.: „С делом необходимо ознакомиться в связи с допуском к секретной работе жены его сына Строгановой Н. С."[118]

Збирали відомості про чоловікового батька. 13 грудня 1951 р. Київський райвідділ МДБ м. Москви й Московської области надіслав запит: „В связи с допуском к секретной и сов. секретной работе Гроссман Раисы Соломоновны, 1910 г. р., нами проверяется отец ее мужа — Гуревич Абрам Наумович, 1881 г. р., уроженец г. Таганча. По данным отдела „А" МГБ СССР (быв. 1 спецотдел МВД СССР) по архивно-следственному делу № 259378, хранящемуся в отделе „А" МГБ УССР, проходит Гуревич Абрам Наумович, 1897 г. р., уроженец г. Кременчуга"[119].

Як бачимо, в країні повним ходом ішла ідеологічна (чи ідеологічна?) сеґреґація.

Ліквідаційні класифікації. Визначаючи, які саме категорії населення підлягають ліквідації, більшовицькі функціонери створили чималу низку класифікацій. У наказі Троцького від 16 червня 1920 р., пристосованому до похідних військових умов, ці категорії виглядають так:

„1. Кожний негідник, який умовлятиме до відступу, дезертир, який не виконав бойового наказу, — буде розстріляний.

2. Кожний солдат, який без дозволу кинув бойовий пост, — буде розстріляний.

3. Кожний, хто кине рушницю чи продасть хоч частину обмундирування, — буде розстріляний"[120].

Подібним чином визначено категорії приреченого населення у зверненні ВЧК до людности Кубанської области та Чорноморського узбережжя за підписом „особоуполномоченного ВЧК по Северному Кавказу" К. Ландера (жовтень 1920 р.):

„1. Станицы и селения, которые укрывают белых и зеленых, будут уничтожены, *все* взрослое население — расстреляно, все имущество — конфисковано.

2. Все лица, оказавшие бандитам содействие, — немедленно будут расстреляны.

3. У большинства находящихся в горах зеленых остались родственники. Все они взяты на учет и в случае наступления банд — все взрослые родственники сражающихся против нас будут расстреляны, а малолетние высланы в центральную Россию.

4. В случае массового выступления отдельных сел, станиц и городов — мы вынуждены будем применять к этим местам массовый террор: за каждого убитого советского деятеля поплатятся сотни жителей этих сел и станиц [...]"[121]

---

[118] ЦДАГО України у Києві, № 53679 ФП / кор. 1207. Заместитель, арк. 3.

[119] Там само.— № 31081 ФП / кор. 177, арк. 113.

[120] Мельгунов С. П. Красный террор в России, 1918—1923.— Москва, 1990.— С. 57.

[121] Там само.— С. 71.

Ще одна подібна класифікація стосується часів придушення селянського повстання в Тамбовській губернії („Антоновщина"). Документ видала „полномочная комиссия ВЦИК" з датою 11 червня 1921 р.:

„1. Граждан, отказывающихся назвать свое имя, расстреливают на месте, без суда.

2. Селянам, у которых скрывается оружие, объявлять приговор о взятии заложников и расстреливать таковых в случае несдачи оружия.

3. Семья, в доме которой укрылся бандит [публікатор цього документа С. Мельгунов пояснює: „т. е. восставший крестьянин".— *С. Б.*], подлежит аресту и высылке из губернии, имущество ее конфискуется, старший работник в этой семье расстреливается на месте без суда.

4. Семьи, укрывающие членов семьи или имущество бандитов, рассматривать как бандитские и старшего работника этой семьи расстреливать на месте без суда.

5. В случае бегства семьи бандита, имущество таковой распределять между верными советской власти крестьянами, а оставленные дома сжигать.

6. Настоящий приказ проводить в жизнь сурово и беспощадно"[122].

Всі ці заходи були придатні лише на короткий час військових дій, коли екстремальні рішення ставали нормою. Для мирного часу було відповідніше застосування системи політичних рішень. Ухвалювались вони на підставі знання, що конкретно являло собою, за певними соціальними категоріями, підвладне населення. Це знання давала передовсім ретельна аналітична реєстрація цього населення. Бо, як твердив Ленін, щоб усі це усвідомили, соціалізм — це облік і контроль. Далі йшов аналіз матеріалу з позицій марксизму.

Опинившись 1938 р. у Лук'янівській в'язниці, дочка київського професора Володимира Бошка Ірина Володимирівна набула певний досвід, який згодом, на схилі літ, проаналізувала, відрікшись від свого власного „я" і розглянувши ситуацію в тюрмі з погляду державного управління. Це дало їй розуміння того, проти кого конкретно були спрямовані тогочасні репресії: „Ось неповний, мабуть, — писала вона, — перелік насамперед тих старих партій і товариств, члени яких у 30-х роках за прямий або посередній стосунок до них платили такою дорогою ціною:

1. Есери, меншовики, бундівці, троцькісти, давно забуті кадети, колишні монархісти.

2. Всі емігранти, що повернулися з будь-яких причин до СРСР.

3. Всі, хто побував у відрядженні за кордоном (до них, зокрема, належало багато наукових працівників і професорів. Наприклад, юрист професор Є. Кельман[123]). Їх автоматично звинувачували у

---

[122] Мельгунов С. П. Красный террор в России...— С. 101.

[123] Кельман Євген Ісакович (30 грудня 1891 — квітень 1945) — професор Київського інституту народного господарства, фахівець із господарського права й цивільного процесу (Наука и научные работники СССР.— Ленинград, 1928.— Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— С. 166). 1921 р. організував і очолив перший в Україні радянський юридичний факультет у КІНГу (див.: ЦДАГО України у Києві, № 37378 ФП / кор. 385, т. 2, арк. 21). У його слідчій справі зберігається адресована Молотову телеграма за підписом „Семья Кельман" від 13 листопада 1939 р.: „Передовой советский ученый, профессор Киевского университета Кельман Евгений Исаакович с 1937 г., т. е. два года находится в предварите-

шпигунстві на користь тієї країни, де вони перебували у відрядженні[124].

4. Всі ті, що працювали на КВЖД і повернулися до СРСР.

5. Всі, кого звинувачували в українському націоналізмі і хто проходив по процесу СВУ (Спілка визволення України) в 1930 році[125].

6. Колишні офіцери білої армії або царської армії.

7. Всі відвідувачі іноземних посольств, зокрема в Києві німецького консульства, де на концертах, приміром, бували наші артисти, кінорежисери, композитори та інші запрошені з числа елітної київської інтелігенції[126].

8. Члени товариства політкаторжан [...]

9. [...] Було дуже багато військових [...]

До особливої категорії потрапляли ті, хто не належав до жодної з названих груп, тобто не вкладалися в „систему", не позбавлену дивної логіки безумця, коли в потоці параноїчного марення проглядала логічна закономірність [...]"[127]

1. За реконструкцією А. Авторханова, 13 травня 1935 р. ЦК ВКП(б) було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації „ворогів народу", до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов: „План делил людей, подлежащих ликвидации, по категориям:

а) остатки бывших и уничтоженных враждебных классов (бывшие дворяне, помещики, буржуи, царские чиновники, офицеры и их дети);

б) бывшие члены враждебных большевизму партий, участники бывших антисоветских групп и организаций, Белого Движения и их дети;

в) служители религиозного культа;

г) бывшие кулаки и подкулачники;

д) бывшие участники всех антисоветских восстаний, начиная с 1918 года, хотя бы они были ранее амнистированы советской властью;

е) бывшие участники всех антипартийных оппозиционных течений внутри партии, безотносительно к их позиции и принадлежности к ВКП(б) в настоящем;

ж) бывшие члены всех национально-демократических партий в национальных республиках СССР"[128].

льном заключении. Сейчас он осужден на 5 лет лагеря. Материалы дела — клевета трех ныне сосланных врагов народа, с которыми Кельман боролся как с антисоветскими элементами в области науки советского права" (арк. 1). Помер на засланні як жертва системи, яку творив зокрема і він сам. Справа містить кваліфікований юридичний аналіз ведення слідства і самої справи. Такі автобіографічні аналітичні розробки, які залишили радянські фахівці свого часу (як-от: Т. 2, арк. 20—35, 213—221 зв.), варті окремого видання.

[124] Допитаний як свідок 13 березня 1940 р., батько мемуаристки юрист В. Бошко дав відчайдушно прихильну характеристику Кельманові (Арк. 99—101 зв.).

[125] Точніше було б сказати не про 45 осіб, виведених 1930 р. на харківський процес, а про сотні чи тисячі тих, хто звинувачувався у належності до організації і кого, зрештою, мала на увазі авторка. Про це широке коло репресованих див.: Опера СВУ — музика ГПУ: Спогади свідків / Упоряд. Ю. Хорунжого.— Кам'янськ-Шахтинський, 1992.— 152 с.

[126] Про одного з таких діячів, художника Леоніда Обозненка див.: Білокінь С. Доля Леоніда Обозненка // Бюлетень Асоціації філателістів України.— 1994.— № 11.— С. 10—11.

[127] Бошко Ірина. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна.— 1989.— 14 трав.— № 20 (1684).— С. 17.

[128] Авторханов А. Технология власти. Изд. 3.— [Б. м.], 1983.— С. 402.

Більшовики неминуче повинні були організувати систему обліків заново, оскільки на початках існування радянської влади старі обліки втратили свій сенс. Наприклад, картотеки київського адресного бюро було знищено[129]. Величезні маси людей зірвано зі старих місць проживання. Першочерговим завданням стало систематичне анкетування населення, реєстрація окремих його категорій. Для планування народного господарства особливе значення мали переписи населення, що провадилися кілька разів. Згодом було проведено паспортизацію.

Протягом кількох десятиліть усе населення країни було ретельно зареєстроване за сукупністю визначених ознак. Держава провадила обліки й організувала анкетування (самообмови). І вже з найперших днів існування цієї інформаційної бази, нехай на початках дуже фраґментарної, її почали використовувати. Зібрана інформація характеризувала людей по-різному. З погляду офіційної ідеології, дещо з того виразно компрометувало.

Якщо докладне облікування людей, тобто ті самі переписи населення, проводяться в багатьох країнах світу, не завдаючи населенню особливих прикрощів, то в умовах тоталітаризму це може тягти за собою „відповідальність". В СРСР це було особливо небезпечно тим, що його провідники (тепер таких людей чомусь називають політичною елітою) провадили конкретний соціальний експеримент, вирішивши змінити наявний тип населення на інший відповідно до марксистсько-ленінської теорії. Це й була соціальна революція.

Оскільки перегляд переписів, паспортизації, документування антирадянських проявів у справах-формулярах, фіксації відвідувачів консульств, самих чекістів, їхньої аґентури тощо уже опубліковано[130], перейдемо відразу до виконавчої частини.

Застосування інформаційної бази. З бігом часу в СРСР установився порядок, згідно з яким усі більш-менш важливі, тим більше ключові рішення ухвалювало й реалізовувало Політбюро ЦК ВКП(б). Якби ж воно мало повноту тотальної влади, то практикувало б таке з першого дня, це зрозуміло. Отже, рішення Політбюро, зі зрозумілих причин текстуально досі маловідомі, конкретизували у рішеннях Раднаркому чи ВЦВК, після чого вони проходили по всій вертикалі. Для цього їх дублювали у Політбюро ЦК Компартії України[131] та ЦК союзних республік. В Україні відповідні рішення ухвалювали у ВУЦВК та Раднаркомі, тоді в окрвиконкомах. Далі певні імпульси розходились відповідними мережами, зокрема через систему НКВС, — аж до засобів масової інформації, якщо передбачалось розголошення. Постанова Політбюро ЦК КПУ від 4 серпня 1919 р. визначала саме такий порядок: „На заседаниях советских учреждений запреща-

---

[129] Київське адресне бюро було засноване у січні 1891 р. (Кедрова М. Адресное бюро // Советская Украина.— 1941.— 18 янв.— № 15 (918).— С. 4). 1928 р. київський міський адресний стіл було включено до штату окружного управління міліції, на що існувала згода НКВС (Державний архів Київської области (далі — ДАКО), ф. р-112, оп. 1, № 8608, арк. 525 зв.). 1940 р. було видано 500 тис. довідок на місцеві та 30 тис. — на іногородні запити (Кедрова М. Адресное бюро).

[130] Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність.— 1998.— Ч. 4 (443).— С. 58—89; Ч. 5.— С. 71—95; його ж. Механізм масового винищення людей за більшовиків // Генеза.— К., 1998.— [Т.] 1—2 (6—7).— С. 126—133.

[131] Компартії інших республік своїх Політбюро не мали (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 423).

ется подымать споры по поводу решений партийных центров, а равно указывать на *предрешение вопросов*, касающихся сов[етских] учрежд[ений], *партией*; в случае надобности устанавливать перерыв"[132]. Що стосується первинности й остаточности рішень Політбюро, це добре ілюструє епізод, що стався на київському Політбюро трохи більш як за тиждень, — 15 серпня 1919 р.: „Слушали: Заявление тов. Фарбмана об инциденте с т. Бубновым. Постановили: Разъяснить, что государственные органы не могут давать предписания партийным организациям, а посему поставить тов. Бубнову на вид его поведение в отношении т. Фарбмана как представителя Организационного Бюро"[133]. У подальші роки кожен партієць дотримувався субординації, й кожен начальник, будучи членом партії, розумів, що будь-який інструктор ЦК від нього все одно вищий, тому такі речі не нотувалися. На початках це ще не увійшло у плоть і кров партійців, тому відповідна документація трапляється саме в ранніх паперах*. Такий порядок стосується всіх заходів щодо будь-яких змін у складі населення.

Говорячи про владну вертикаль, не можна обминути таких допоміжних мереж, як армія сількорів[134]. Наприкінці 20-х рр. при редакції всеукраїнської селянської газети „Радянське село" (редактор В. Фурер) існувало спеціальне „Бюро розслідувань" (завідувач бюро В. Махиня). Тиражем три тисячі примірників було надруковано бланки, що використовувались як супровідні листи:

„Таємно.

Відповідаючи, посилайтеся на наш вихідний №

До . . . . . .<приклад заповнення: ОВК>

м. . . . . .<приклад заповнення: Київ>

Надсилаючи при цьому допис, редакція просить перевести розслідування та вжити відповідних заходів щодо його змісту.

Дописа разом з наслідками, з матеріялом розслідування та зі своїм висновком просимо повернути до редакції.

Редактор В. Фурер.

Зав. бюро розслідувань В. Махиня.

Примітка: Прізвище селькора не викривати.

Прізвище дописувача в жодному разі не виявляти, ні побічно, ні безпосереднъо.

Так само забороняється розголошувати зміст листа, що викликає на винного кару за арт. арт. 104-2 та 117 К. К.

---

[132] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 1, арк. 68 зв. Несподівані перерви не раз рятували режисерів публічних процесів — функціонерів, що головували на відповідальних зборах тощо.

[133] Там само.— Арк. 80.

* Так відтоді й повелось. Наприкінці 1960-х рр. як голова Наукового студентського товариства історичного факультету університету я потрапив на перший і останній зліт студентів, що відбувався в Київському політехнічному інституті. З великим здивуванням став свідком того, як молоденький інструктор ЦК, людина виразно істеричного типу, розпікав за віщось члена-кореспондента, згодом академіка, проректора КПІ Івана Чиженка. Я дивувався, чому вчений не поставить молодика на місце, бо не розумів тоді, що таке було в тій системі правило гри, одне з найголовніших. Партія була керманичем у великому й малому.

[134] Шалдій Д. Легальні донощики НКВД: Про роль „робсельокорів" в СРСР // Визвольний шлях.— 1951.— № 2.— С. 16—18.

Щоб запобігти випадків викриття прізвищ та переслідувань, редакція просить:

1) На розслідування в низові установи передавати не дописа, а копію з нього, не зазначаючи прізвища дописувача.

2) Найнижчою інстанцією пересилки дописа може бути тільки райустанова.

3) Співробітник, що переводить розслідування, не повинен показувати дописа хоч би і без підпису. Розслідування переводиться не за дописом, а за даними, що їх дає допис.

На допит селькора не викликати".

Далі йшла лінія відрізу, нижче якої був текст:

„Треба негайно повернути.
До Редакції Газети „Радянське Село".
Повідомляємо, що дописа № . . . одержано „ " . . . . . 1928 р.
Відповідь буде надіслано „ " . . . . . 1928 р.
Підпис_____"[135].

У цитованій справі зберігся і зразок такого робселькорівського доносу. Це „замітка", що надійшла до редакції 18 липня 1928 р. зі села Красятичів Розважівського району на Київщині:

„Остався дідич. Красятичського дідича Шперлін[ґ]а висилка за межі Київської округи не за[й]няла й він безтурботно седить собі на колоні[ї] Вереснянській та займається лікуванням якимсь зіллям селян. Займає собі посаду управителя броварнею гр. Кухарського [власник броварні.— *С. Б.*] і не яких цвяхів не признає. А він елемент соціально небезпечний. Чи не варт би було його потурбовати кому слід? Та попрохати залишити лікування, якого робити він не має права й переїхати на місце давно для таких як він призначене. Незаможник Ревенчук"[136].

Скромну, але необхідну роль виконували в СРСР двірники. Для виконання яких функцій вони призначались, влада оголосила майже одверто. 3 жовтня 1922 р. було ухвалено постанову РНК „Про заведення інституту двірників", згідно з якою НКВС було надано право організовувати такі „інститути" у містах з кількістю населення понад 25 тисяч душ „так для підтримання чистоти, як для допомоги міліції в справі охорони порядку"[137]. Під час обшуків присутність двірників чи „управдомів" як свідків була майже обов'язкова. Свої функції вони виконували й під час німецької окупації, тому після повернення комуністичної влади пройшли фільтрацію. Як свідчать списки прокурора Леоніда Абраменка, тільки за однією літерою „К" 1943 р. було засуджено двірника Михайла Кондратенка, 1944 р. — кербуда Надію Клушину, двірника Федора Ковальова, 1946 р. — двірника Ольгу Кожем'яченко[138].

У діловодстві керівних більшовицьких органів планомірність репресивної політики простежується цілком виразно. Орієнтовані на марксистсько-

---

[135] ДАКО, ф. р-112, оп. 1, № 8612, арк. 41 зв.

[136] Там само.— Арк. 42. На зв.: Член к. н. с. Ревенчук Тихон.

[137] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1922.— 21 жовт.— Ч. 43.— С. 767.— Арт. 638.

[138] Київ: Жертви репресій / Упоряд. Л. Абраменко.— К., 1997.— Т. І.— С. 194, 198, 199, 206.

ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти дбали передусім про відповідні категорії населення („кулаки, быв. белые, быв. полицейские чины, священнослужители, быв. эсеры"). 23 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь В. Балицького про есерів та меншовиків. Ухвалене рішення складається з двох пунктів: „а) Признать работу ГПУ по ликвидации с-р и меньшевиков ударной, б) Предложить ГПУ изъять с-р и меньшевиков до объявления выборов в Советы"[139]. Для того провадились обліки „членів дрібнобуржуазних партій" — есерів, меншовиків та бундівців. Здійснювалось це у харківському, столичному, як на той час, Окремому відділі ГПУ: „По материалам УСО ГПУ УССР значится, что гражд[анин] Шраг Николай Ильич (устан[овочных] данных нет) проходил по учету группы эсэров по гор. Харькову в Харьковском ОО ГПУ. 3/V 31 г."[140] 14 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ Олександр Успенський затвердив довідку на арешт А. Гуревича, 1897 р. народження, теж з покликом на результати партійної реєстрації: „По справке 8 отдела УГБ НКВД УССР — Гуревич Абрам в 1921 году Кременчугским Горотделом ГПУ обвинялся как подозреваемый в контрреволюции. По учетным материалам Харьковского ОО ГПУ Гуревич Абрам Наумович в 1920—21 г. проходил по учету меньшевиков и бундовцев. Гуревич подлежит аресту"[141]. Як бачимо, один і той самий механізм діяв у 1920—1921 рр., коли більшовицькі спецслужби здійснили реєстрацію членів буржуазних і дрібнобуржуазних партій. І він же спрацював 1938 р., коли членів цих партій підібрали. Чоловік протягом 18 років жив собі, одружувався, розлучався, писав статті, народжував дітей, а камера на нього чекала. Чекісти вміли чекати. У січні—лютому 1936 р., під час перебування в Лук'янівській в'язниці літературознавця Григорія Костюка, пройшла хвиля арештів троцькістів. Як розповідав йому слюсар Панкін, з яким він двічі їздив „чорним вороном" разом на допит, „він у роки 1924—7 належав до троцькістської опозиції. З різних причин після 1927 року він порвав з троцькістами і по цей день нічого спільного вже не мав. І все ж таки його тепер арештували як троцькіста. Таких, казав він, є тисячі, якщо не десятки тисяч по всьому СРСР. Багато з них винні тільки в тому, що колись — в роки 1923—7 — десь на партійних зборах раз голосували за внесок тоді леґальної ще троцькістської фракції або підписали якусь їх заяву. І тільки. *Але тепер вони всі тут*"[142] [виділено нами.— *С. Б.*].

Час від часу відбувалася перетруска персонального складу установ. Характерну ухвалу 30 квітня 1924 р. прийняв ВУЦВК (підписи Петровсь-

---

[139] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 30, арк. 86. Протокол № 88.

[140] Архів СБУ, № 59881 ФП, т. 6, арк. 237.

[141] ЦДАГО України у Києві, № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 3. Під час арешту (1931) академік С. Платонов запитав: „Если мы преступники, что же вы нас тринадцать лет не арестовывали?" Слідчий ОГПУ А. Стромін пояснив ученому: „Тогда еще вам смена не выросла" (Брачев В. С. Сергей Федорович Платонов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 123).

[142] Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1.— С. 510. Мемуарист далі продовжує: „Студент останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорій Китайнер підтвердив мені цілковито цю версію. Він сам ще 1926 року належав до комсомольської троцькістської групи, але пізніше відійшов. Працював. З 1930 року вчився. Не мав жадних зауважень чи попереджень. І все ж таки, на початку лютого його арештували як... троцькіста" (С. 510—511).

кого та поки що Буценка) і РНК (Чубар) — „Про тимчасові комісії при НКРСІ для перевірки персонального складу співробітників установ, підприємств і організацій". Такі перевірки були глобальні — їм підлягали „співробітники державних установ і підприємств, так центральних, як і місцевих, у тому числі переведених на господарський розрахунок, усіх видів кооперації, а так само установ і організацій, субсидованих державою". Згідно з текстом, мета цих комісій виразно зводилась до „усунення тих, яких перебування шкідливо відбивається на діяльности установи, підприємства або організації, а також тих, яких залишення на посаді не відповідає інтересам пролетаріяту"[143]. А кому ж було краще знати, в чому полягають їхні інтереси, як не Політбюро ЦК? У січні 1929 р. була оголошена чергова мета: „Советский аппарат должен быть очищен от чуждых элементов. Треть всех служащих по Украине — бывшие царские чиновники"[144]. Виходить, справді рахували!

Серед політичних рішень, які ухвалювало Політбюро на основі створеної інформаційної бази про підвладне йому населення, була „чистка" окремих місцевостей і прикордонної смуги[145], що опинялись у статусі частково закритих зон. Ув'язнений чекіст Крупников, що „невинно постраждав", як тепер пояснюють, „у роки сталінської сваволі", а тоді був реабілітований, 22 лютого 1938 р. пояснював молодшому лейтенантові Петрову: „За время моего пребывания в Славуте с 1935 по апрель 1938 года в должности нач. ОО дивизии и РО НКВД на основе правильно организованной агентурно-оперативной работы была создана база, благодаря чему с началом массовых арестов подвергнуто репрессии [sic!] значительное количество [sic!] антисоветского элемента"[146].

Ясна річ, усе це робилося „для захисту правового ладу від соціяльно-небезпечних осіб", адже й убивство („высшую меру наказания", ВМН) інколи називали „высшей мерой социальной защиты" (ВМСЗ). Отож уже 19 березня 1924 р. ВУЦВК (Петровський і Лобанов) разом з РНК (Чубар) ухвалили рішення такого змісту: „Особи, вислані на підставі постанови суду в порядку арт. арт. 46 і 49 Кримінального Кодексу УСРР, а також підпалі [!] під висланння в адміністраційному [!] порядку (Зб. Уз. 1922 р., ч. 39, арт. 586 і ч. 53, арт. 771), втрачають право перебувати протягом

---

[143] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 20 трав.— Відділ І.— Ч. 10.— С. 228—229.— Арт. 99.

[144] Вечерний Киев.— 1929.— 31 янв.— № 25 (599).— С. 1.

[145] Загалом прикордонну смугу було встановлено постановою РНК від 4 листопада 1921 р. „Про встановлення бюро віз" (Збірник узаконень та роспоряджень.— 1922.— 2 груд.— Відділ І.— Ч. 46.— С. 800—801.— Арт. 677).

[146] ЦДАГО України у Києві, № 31137 ФП / кор. 180, т. 1, арк. 84. Юхим Веніамінович Крупников (нар. 20 вересня 1903, м. Гнатівка Київської губ.) у 1933—1935 рр. був начальником Городоцького районного відділення НКВС на Проскурівщині. У рапорті на ім'я наркома О. Успенського від 10 вересня 1938 р. писав: „Работая последние месяцы в Каменце-Под[ольском] и встречаясь с оперсоставом Проскуровской следгруппы, мне многие говорили, что до сего времени по Городку (несмотря на значительный оперативный удар, нанесенный в этом районе) еще тянутся учеты, созданные при мне [...] В Славутском районе я также проработал два года. За это время были заведены аг[ентурные] разработки, дела-форм[уляры], создан и накоплен значительный оперативный учет, который позволил на протяжении только первых операций, летом 1937 года, снять около двухсот человек шпионского и контр-рев[олюционного] элемента" (Т. 2, арк. 38). Заарештований 20 жовтня 1938 р. У березні 1939 р. звільнений.

трьох років із дня застосування до них зазначених заходів у нижчеподаних [!] місцевостях УСРР: у містах — Харкові, Київі. Одесі, Катеринославі, Миколаїві й Херсоні й у їхніх околицях на віддалінь [!] 50-ох верстов од названих міст, у губернях — Волині, Поділлі й Донеччині, крім Старобільської округи, і в округах — Балтській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Єлисаветській"[147]. Поява уже репресованих осіб у вказаних місцевостях тягла за собою нове покарання на строк до одного року.

Іншим разом, 1935 р., значну частину київського населення було усунуто „в порядке очистки столицы Киева от укр[аинского] к/р националистического элемента"[148]. 25 березня того ж 1935 р. датується розпорядження НКВС СРСР „Об очистке пограничной зоны Ленинградской области и Карелии от кулаков и антисоветских элементов в порядке репрессии"[149]. Із таких операцій, яким, здавалося, не буде ні кінця ні краю, складалось внутрішнє життя країни. Для здійснення репресивних акцій, задуманих у Кремлі, в Москві визначали ліміти, — на місцях „виходили" із зустрічними пропозиціями. У кожному з таких випадків у засобах масової інформації та іншими каналами щоразу провадилася широка політична кампанія. Спецслужби, зі свого боку, властивими їм методами зобов'язувалися забезпечити практичне вирішення поставленого перед ними завдання. Інформаційну функцію вони на той час уже виконали, тепер партія вимагала від них виконання функції іншої, яка випливала з першої.

До дивовижно близького висновку дійшла на своєму матеріалі уральська дослідниця В. Гусєва. Зацікавившись долею репатріантів 1935 р. з району КВЖД („харбінців"), вона виявила оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. „По своей сути, — пише вона, — он представляет продуманный и четкий план репрессий и уничтожения реэмигрантов. Этот приказ являлся итогом двухлетней работы по выявлению и регистрации 25 тысяч „харбинцев", а также учет уже репрессированных 4500 человек. На выполнение планов по аресту, расследованию и рассмотрению дел и приведению приговоров в исполнение отводилось очень мало времени — с 20 сентября по 25 декабря 1937 г. Как показывает самый общий анализ категорий „харбинцев", упоминаемых в документах и подлежащих аресту, органам НКВД предлагалось репрессировать всех русских репатриантов из Китая, а тем, кто уже находился в заключении, — продлить сроки"[150].

Простежуючи перебіг радянської репресивної політики, переконуємось у глибокій істинності того відточеного формулювання, яке московські чутки, за свідченням М. Восленського, приписали персонально Каганови-

---

[147] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 2 квіт.— Відділ І.— Ч. 7.— С. 162.— Арт. 68.

[148] ЦДАГО України у Києві, № 34019 ФП / кор. 518, арк. 35. Звинувачувальний висновок у справі секретаря Музичного товариства ім. Леонтовича Олександра Чапківського, затверджений 8 червня 1935 р. Характерне формулювання: не сказано, що провадилася „чистка" нової столиці України, — „чистили" Київ від українського елементу! Це був аргумент для розгляду справи в Окремій нараді НКВС СРСР.

[149] Киуру Э. Российские финны до сих пор не реабилитированы // Известия.— 1992.— 26 сент.— № 214 (23788).— С. 3.

[150] Гусева В. В. Механизм проведения репрессий среди русских репатриантов 1935 года из Китая // Политический сыск в России: История и современность.— [Санкт-Петербург], 1997.— С. 212—214.

чеві: „Мы снимаем людей слоями“[151]. Саме в такому ключі осмислив і тих самих висновків дійшов невідомий геніальний в'язень, якого 1965 р. процитував у запізнілій післямові до свого роману „Приговор“ російський літератор О. Письменний: „Чтобы лишить человека свободы, мне казалось, требуются хоть какие-нибудь, пусть видимые, пусть ошибочные, но все же причины. Хотя бы ложный донос, хотя бы оговор. Ничего этого не было. Людей лишали свободы „по разверстке“ просто потому, что в числе прочих великих и мрачных схем кому-то [!?— *С. Б.*] в голову пришла еще одна: „пропустить через фильтр изоляции“ очередную категорию граждан. Сто тысяч, миллион, два миллиона — неважно. Значительная часть из них погибнет. И это неважно. Самое главное — будет уничтожена, вырвана, выбита навсегда из головы, из души ненавистная способность понимать простыми человеческими мыслями и чувствами простые человеческие отношения. И на много лет вперед будет создан запас страха“[152].

Характерно, що відокремлення *овець від козлищ*, оцей процес сеґреґації більшовики провадили так пунктуально, що найнезначніші порушення встановленого реґламенту викривались і придушувалися нещадно. Особливо якщо хотіли уникнути визначеної їм долі „колишні“, і то навіть якщо вони хотіли пересидіти на найменших, найнезначніших посадах (наприклад, куховарки). Так, читаємо газетну оповістку: „Гр. Медведева не состояла членом союза, не числилась на Бирже труда, но она была хорошей знакомой зав. 4-й школой ЮЗ'а тов. Симашкевича. Этого было довольно, чтобы Медведева была устроена на работе в этой школе, правда, в скромной должности — кухарки. Комиссия по борьбе с протекционизмом вынесла порицание тов. Симашкевичу и сообщила о случае в учебный отдел Юза“[153].

Літня тепер учена-історик А. цікаво оповідала, як після війни на початку своєї кар'єри вона, ще молоденька, служила в архіві. На той час державні архіви належали до системи МДБ[154]: начальник архіву мав військове звання, вона була вільнонаймана. У спільному клубі на Виноградній зустрічала з чекістами свята — там відбувались урочисті засідання, присвячені датам 1 травня чи 7 листопада, демонструвались кінофільми. Після роботи їй особисто давали опрацьовувати матеріали часів німецької окупації. Завдання полягало у вибиранні на картки усіх прізвищ (ознака — особи, що перебували на тимчасово окупованій території). Вона не бігала доносити до МДБ, бо працювала в системі МДБ, отже, картки відразу йшли до оперативного слідчого відділу. Тих, хто „співробітничав з німцями“, притягували до відповідальности. Але світ тісний. Інший знайо-

---

[151] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 95.

[152] Письменный А. „Я искренне верил Сталину...“ // Книжное обозрение.— 1989.— 6 окт.— № 40 (1218).— С. 10.

[153] Борьба с протекционизмом // Вечерний Киев.— 1929.— 17 янв.— № 14 (588).— С. 4. Про М. Сімашкевича див.: Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.— Мюнхен, 1963.— С. 41—42, 253, 263.

[154] Центральне архівне управління з відання колишнього ЦВК СРСР було передано у відання НКВС СРСР на підставі постанови Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., оголошеної наказом НКВС СРСР № 370 від 11 червня 1938 р. (Лубянка, ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960: Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров.— Москва, 1997.— С. 20).

мий відчуває до А. вдячність: його батько теж „перебував" під час окупації, але його не „притягли". Спеціальних розмов про це в родині не було, але цілком можлива річ, що А. могла не відреаґувати на знайоме прізвище, могла не написати картку, „випадково" його пропустити і тим порятувати. Спрацював „людський фактор", — отже, і за умов тоталітаризму можна було залишатися „порядною" людиною!

Тим часом простежується різка зміна політики. Виходячи з численних прикмет, її можна приблизно датувати[155]. Більше того, можна сказати навіть, що близько 1938 р. в СРСР настав кінець більшовизму. Старі більшовики-ленінці, що зруйнували Російську імперію, чекісти Дзержинського і Ягоди нищили країну далі й не могли зупинитися. Щонайменше вони тішились із плодів своєї перемоги, але так не могло тривати довго. Логіка подій змусила людей, на яких лежала відповідальність за державу, усвідомити свою спадкоємність від будівничих імперії. Маятник гойднувся в інший бік. Перебуваючи на Колимі, представник київської партійної номенклатури П. Марченко звернувся до Сталіна із, здавалося б, неймовірним за своїм змістом листом: „В 1936 году в результате Вашего настойчивого требования о выдвижении украинских большевистских кадров, по предложению т. Постышева я был выдвинут зав. отделом Горпаркома, а в октябре 1936 года избран вторым секретарем Киевского Горпаркома. После приезда в Киев Кудрявцева[156], в связи с тем, что он хотел перевести секретарем Горпаркома Бондаренко[157] из Харькова, меня утвердили зав. отделом партийной пропаганды Обкома КПбУ [...] Дорогой Иосиф Виссарионович! Никогда ни к каким контрреволюционным организациям я не принадлежал. Троцкистом не был и не буду [...] Воспитывался в духе беззаветной преданности родине, партии и Вам. Всю свою сознательную жизнь боролся со всеми врагами социализма. Вы открыли перед[о] мною блестящие перспективы роста"[158]. Почавши рано робити кар'єру, завдяки репресіям Марченко досяг її дуже швидко. Очевидно, він непогано орієнтувався у „віяннях" того часу, але чи ж не дивно, що, пишучи на Колимі

---

[155] Генеральний комісар ДБ Г. Ягода був звільнений з посади наркома внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 р. (того самого дня цю посаду зайняв Єжов) і розстріляний 15 березня 1938 р.. У „Вопросах истории" Л. Гінцберг відзначив, що авторитарний лад „воцарился в 1939 г." (1997.— № 8.— С. 163).

[156] Кудрявцев Сергій Олександрович (вересень 1903, с. Ніви Тверської губ.) — 1-й секретар Харківського обкому (вересень 1936 — 8 січня 1937), 1-й секретар Київського обкому й міськкому (13 січня — 26 вересня 1937), 2-й секретар ЦК КП(б)У (26 вересня 1937 — 22 січня 1938 [?]). Освіта — 6 класів Бєжецького реального училища. Член партії з вересня 1919 р. 25 квітня 1938 р. засуджений до розстрілу (ЦДАГО України у Києві, ф. 39, оп. 4, № 108, арк. 1—2; ф. 1, оп. 1, № 511, арк. 13; № 32099 ФП / кор. 217, арк. 31—61, 84—86).

[157] Бондаренко Михайло Ілліч (8 вересня 1903, Єлисаветград — 10 лютого 1938, Москва) — 2-й секретар Харківського міськкому (1936—1937), 2-й секретар Київського міськкому (затверджений рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 лютого 1937), голова Раднаркому УРСР (затверджений постановою Політбюро від 30 серпня 1937). 17 жовтня 1937 р. був ув'язнений (ЦДАГО України у Києві, № 32099 ФП / кор. 217; ф. 1, оп. 6, № 438, арк. 47; № 455, арк. 3).

[158] Марченко Петро Григорович (29 червня 1909, с. Чупахівка Ахтирського району — 31 липня 1943) — завідуючий відділом партійної пропаґанди і аґітації Київського обкому КП(б)У. Вступив до партії у 18 років (1927). Ув'язнений 18 липня 1937 р. Одержав 8 років ВТТ. Помер у Севостлазі на Колимі (ЦДАГО України у Києві, № 31629 ФП / кор. 197, арк. 46—47).

клопотання про помилування, він вказував як один із своїх плюсів те, що він українець! Проти начальника відділення 2 відділу УДБ НКВС УРСР Роберта Тенісовича Бірґеля (народився 1903 р., був ув'язнений 19 лютого 1938 р.) було висунуто звинувачення в „измене родины"[159]. Попередній склад каральних органів таких звинувачень не висував.

Як уже не раз підкреслювали, влада провадила репресії відповідно до марксистсько-ленінської теорії і спрямовувала їх проти „остатков бывших и уничтоженных враждебных классов — бывших дворян, помещиков, буржуев, царских чиновников, офицеров и их детей". Відповідно до руйнівної комуністичної ідеології організовувались картотеки всіляких обліків. Як вважав А. Авторханов, внаслідок діяльности „алхімічної лабораторії" (сталінської комісії для ліквідації ворогів народу) „была установлена новая категория совершенно другого порядка [...] — „антисоветски настроенные лица или потенциальные враги советской власти". Сюди могли потрапити „потомственные пролетарии, стахановской марки колхозники, закоренелые большевики, краснейшие профессора, нашумевшие герои гражданской войны, [...] проститутки из Интуриста [...]"[160]

Щоб переставити машину на нові рейки, за тодішньої розстановки сил і соціальних обставин того часу, потрібна була зміна керівництва. Битву з ягодинським НКВС Сталін виграв. Ще під час слідства у справі Зинов'єва й Каменєва можливості Ягоди були обмежені тим, що секретар ЦК Єжов став куратором правоохоронних органів, і стосунки їхні завдяки Сталіну стали дуже незбалансованими. 23 лютого 1936 р. заступник наркома внутрішніх справ Г. Прокоф'єв доповів генсекові, що під час обшуку в І. Трусова було виявлено й вилучено особистий архів Троцького. На цьому повідомленні стоїть резолюція Сталіна: „Молотову, Ежову. Предлагаю весь архив и другие документы *передать т. Ежову* для разбора и доклада ПБ, а допрос арестованных вести НКВД *совместно с т. Ежовым*"[161] [тут і далі виділено нами.— *С. Б.*].

Якою мірою було почищено чекістів, видно з відношення начальника Окремого відділення 26 Одеського морського прикордонного загону НКВС від 9 листопада 1938 р.: „В связи с тем, что в аппарате Военного Трибунала Пограничных и Внутренних Войск НКВД по Одесской области *из числа работников*, работавших под руководством Бычковского Людвига Викентьевича, за исключением секретаря, *никого не осталось*, свидетельских показаний о вредительской деятельности Бычковского собрать не представляется возможности. Оставшийся секретарь трибунала, ввиду непродолжительной работы совместно с Бычковским как свидетель ничего конкретного дать не может"[162]. Проти більшовицької номенклатури, що не хотіла перебудовуватися, висувались зовсім нові за змістом, небувалі раніше звинувачення. Можна зрозуміти ідеологію, ба навіть психологію чекістів, які називали аґентурні справи — „Воскресшие", „Распростра-

[159] ЦДАГО України у Києві, № 31089 ФП / кор. 178, арк. 2. Цю формулу знаходимо у постанові про обрання запобіжного заходу 20 лютого 1938 р. у справі його дружини. Постанову підписав помічник оперуповноваженого сержант ДБ Беляєв, а затвердив Кудрявцев.

[160] Авторханов А. Технология власти.— С. 405.

[161] Ковалев Валентин. Два сталинских наркома.— Москва, [1995].— С. 143.

[162] ЦДАГО України у Києві, № 47545 ФП / кор. 835, арк. 2; № 32428 ФП / кор. 240, арк. 112.

нители“[163], „Осколки“, „Отщепенцы“[164]. 1938 р. датується аґентурна справа з несподіваною, навіть сенсаційною назвою „Враги Украины“[165]. Набрало нового значення поняття „вороги народу“.

Зрозуміла річ, ці зміни позначились на переорієнтації спецслужб. Наявних обліків для нової хвилі репресій стало замало. Колишнє ленінське Політбюро, очевидячки, завчасу не подбало також про реєстрацію представників „ворожих національностей“[166] (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому, коли справа дійшла до депортацій, довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВС союзний і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот. 14 квітня 1939 р. колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав Реденс зізнавався: „Затем пошла операция по латышам, эстонцам, болгарам, иранцам, грекам и прочим[167]. Минаев, Цесарский прямо говорили: вот такие области дали вот такое количество, а Вы отстаете, надо нажать, вот в других областях все сознаются, а Вы вот работать не умеете [...] За время операции по Московской области было арестовано 2500 или 2700 поляков [...] После моего отъезда в Казахстан Заковский провел явно преступную деятельность по этим делам, он за 2 месяца арестовал 12500 человек, причем *аресты проводились по телефонной книжке* [виділено нами.— *С. Б.*], лишь бы фамилия была похожа на польскую, латышскую, болгарскую и т. д.“[168] Викручуючись на слідстві, не розуміючи, чому тепер він сам потрапив до в'язниці, Реденс майже висмішував чекістську практику, вдавав, що не розуміє її логіки. Його все одно розстріляли 22 січня 1940 р. у Москві.

Цікаво нагадати, що в космополітичній Америці статистика етносів, навпаки, розвивалася з давніх часів. Уже в 13-му переписі населення 1913 р., проголошеному прокламацією президента Вільєма Тафта, стояло відповідне питання. Оскільки в урядових переліках не згадувались українці, серби, словаки, хорвати й словінці, представники вказаних національностей з ініціативи Словенської ліґи скликали у Пітсбурзі нараду, на якій було ухвалено таку резолюцію: „Конскрипція має узгляднити кожну народність зокрема, без огляду, чи вона має політичну самостійність, чи ні“. Було сформовано делеґацію, що зустрілася з президентом Тафтом і директором Цензусового бюро. З ними було полагоджено поправку в сенаті й палаті представників. „Свобода“ з цього приводу наголошувала: „Справедливий американський Конґрес Злучених Держав признав нам

---

[163] ЦДАГО України у Києві, № 47545 ФП / кор. 835, арк. 2; № 30499 ФП / кор. 154, арк. 2.

[164] Там само.— № 31137 ФП / кор. 180, арк. 135.

[165] Там само.— № 51231 ФП / кор. 35, арк. 102. Її заведено в Управлінні НКВС по Кзил-Ординській області.

[166] Термін і приклади таких національностей узято з вид.: Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920—1950-ті рр.: Методичні рекомендації.— К., 1997.— С. 14. 1936 р. до Казахстану було переселено „польский и немецкий националистический элемент“ (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 16, № 13. Окрема папка, арк. 88).

[167] 10 квітня 1938 р. заступник начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР капітан ДБ Грішин сповіщав начальника III відділу УДБ обласного управління НКВС: „При этом направляем материалы на Юрчука Джона-Ивана Николаевича ур[оженца] Румынии [Буковины] для включения в операцию по румынам“ (ЦДАГО України у Києві, № 59889 ФП / кор. 1540, арк. 10). Юрчука розстріляли 7 жовтня 1938 р.

[168] Документи з історії НКВД УРСР.— С. 41.

це, що нам належиться; признали нам нашу народну гідність. Американський конґрес признав нам те, що нам відмовляють ляхи і москалі на нашій рідній землі"[169].

Так діяв у СРСР і так перебудовувався за Сталіна ретельно відлагоджений механізм державної „демографічної" політики. Можемо зробити висновок, що він був докладно продуманий, мав глибоко наукову основу, глобальний характер і певний час працював дуже ефективно.

Кадрові військові. На початку існування більшовицької влади серед найактуальніших практичних завдань було виявлення колишніх військових, насамперед офіцерів царської та добровольчої армій. Для цього застосовувалася звичайна реєстрація чоловічого населення та спеціалізована реєстрація колишніх військових. Так, на допиті 2 лютого 1931 р. один в'язень згадав Вадима Попруженка й Петра Бржезицького: ще до революції, 1915 р., вони разом служили у 70 артбригаді, а востаннє зустрічалися „при регистрации бывших белых офицеров в ГПУ"[170]. Як повідомив лозанський суд (у справі убивці Воровського — Конраді) очевидець А. Осокін, під час цих реєстрацій вишиковувалась черга у тисячу душ: „Каждый спешил подойти первым к... могиле"[171]. Річ у тім, що саме за цими реєстраційними матеріалами провадились розстріли.

Київський погром офіцерів 1918 р. пов'язують з оперним театром. Збереглася розповідь Якова Варфоломійовича Саінчука 22 жовтня 1930 р., який переказав свідчення про це самовидця — завідувача книгарні Черкаської філії „Книгоспілки" Івана Іщенка: „Далі розповів мені, що він був сотником якогось полку, що охороняв Центральну Раду, та під час наступу більшовиків був разом з іншими захоплен[ий] в Київі. Всіх цих захоплених судив в Оперному театрі трибунал та засудив усіх до розстрілу. Але в театрі умовились, щоб під час подорожі до місця розстрілу зробити побіг. З театру виводили групами, не пам'ятаю тільки, з кількох чоловік. Іщенко попав в цю групу, яка умовилась тікати. На площі біля пам'ятника Александра [II] [біля Купецького зібрання, тепер філармонія.— *С. Б.*] один з цієї групи істерично закричав, що було сігналом [так] до побігу. Тоді кинулись всі на варту, почалась метушня, під час якої Іщенкові та ще двом його товаришам [пощастило] втекти. Тікав Іщенко через Купецький сад, стрибнув в провали, напівз[не]притомнів, але зібравши сили, порачкував далі й таким чином врятувався"[172]. Як можна припустити на підставі цієї розповіді, розстріл полонених відбувся там, де в ті тижні більшовики розстрілювали найбільше — в околицях Маріїнського палацу. Якби людей стріляли ближче до Купецького зібрання, сховатись там не було б змоги.

Поділ військових відбувся природним шляхом. Треба сказати, що на початку існування більшовицької влади у Центральній Росії до тих військ-

---

[169] Капітула Дмитро. Три делеґації до Вашинґтону // Ювилейний альманах, виданий з нагоди пятьдесятлітнього ювилею Українського народного союзу / Зредаґував Д-р Лука Мишуга.— Джерзі Сити, Ню Джерзі, 1944.— С. 180—181.

[170] ЦДАГО України у Києві, № 58809 ФП / кор. 1492, арк. 19. Пор.: Тинченко Ярослав. Белая гвардия Михаила Булгакова.— Киев; Львов, [1997].— С. 111—125.

[171] Последние новости.— 1921.— 10 авг. Цит. за: Мельгунов С. П. Красный террор в России...— С. 67.

[172] ЦДАГО України у Києві, № 62022 ФП / кор. 1643, т. 5, арк. 25.

кових, що по-обивательськи не реаґували ані на падіння царату, ані на переїзд більшовицького уряду до Москви, була певна довіра. Як не довіряти, справді, таким чоловікам, офіцерам, які ні на що не реаґували й не зрушилися з місця, вступати до армій Колчака, Денікіна чи Врангеля не поспішали, були колаборантами?! Понад те, більшовики їх явно потребували. Пояснюється це, зрозуміло, передовсім прямим інтересом. Банди, що складались великою мірою з маргінального, люмпенізованого елементу, могли придушити спротив і надовго запам'ятатися. Але більшовикам потрібна була боєздатна армія, що могла б нав'язати світову революцію країнам Західної Європи. Таку армію могли організувати тільки військові-професіонали, нехай обивателі за світосприйманням. І вони її створили. Для досягнення такої високої мети більшовики застосували інститут так званих воєнспеців, які й створили сучасну могутню армію.

Починати, ясна річ, треба було з обліків. У січні—лютому 1919 р. на території Московського військового округу по цивільних установах було проведено переоблік усіх колишніх офіцерів. Перевірка виявила 3252 особи, себто величезний континґент ще не використаного командного складу. 16 квітня 1919 р. заступник голови Реввійськради республіки Е. Склянський віддав розпорядження про створення при Управлінні справами Реввійськради „Особливої тимчасової комісії для обліку колишніх офіцерів". Управління справами розіслало до всіх центральних управлінь, установ і закладів Московського військового округу наказ зібрати найточніші відомості про всіх співробітників, колишніх офіцерів.

У результаті здійснених заходів було відібрано й відправлено в діючу Червону армію 559 колишніх офіцерів, серед яких 123 особи мали військові звання від капітана й вище. 225 осіб було призначено на командні посади. Радянських чиновників успішність проведеної роботи захопила. Постановою Ради робітничо-селянської оборони (потім — Рада оборони) від 2 липня 1919 р. було створено „Особую комиссию по учету бывших офицеров" (Особкомучет). Головою цієї комісії призначили голову Центральної комісії у справах полонених і біженців, члена колегії НКВС А. Ейдука, членами стали А. Цимблер, Н. Мучник та інші[173]. Тим самим днем датується інструкція новоствореної комісії, що вийшла за підписом А. Ейдука як постанова Ради робітничо-селянської оборони республіки, в якій було сказано: „Из состава служащих в гражданских советских учреждениях должны быть по возможности изъяты все быв.[шие] офицеры, особенно же участники войны 1914—1918 гг." Головне завдання запланованої роботи, підкреслювалося далі, полягало в тому, щоб „выделить всех пригодных для службы в армии лиц командного состава, исполняющих ныне работу, не соответствующую их опыту и специальной подготовке или занимающих должности, не требующие специальных знаний военных"[174]. Ці люди й створили радянську армію. Коли минув час, і мавр уже зробив свою справу, настала і його черга. Відповідні дослідження ще не проводились, але можна припустити, що всіх цих „військових спеціалістів" ще раз облікували й ліквідували під час сумнозвісної чекістської операції „Весна" 1929—1932 рр.

---

[173] Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917—1920 гг.— Москва, 1988.— С. 137—138.

[174] Там само.— С. 235.

Зовсім інакше — засадничо інакше з самого початку — поставилась влада до колишніх офіцерів „на місцях".

Як відомо, уже на початку 1918 р. банди Муравйова винищували в Києві усіх осіб, пов'язаних зі структурами Центральної Ради, та тих офіцерів старої армії, які намагалися пересидіти, зберігаючи нейтралітет у конфлікті московських більшовиків з українською владою[175]. Доля тих офіцерів старої царської армії, кого радянські реєстрації застали поза РРФСР, склалась трагічно. Проти радянської влади вони не виступали, але червоних не задовольняло саме їхнє існування, адже від свого нейтралітету вони могли й відмовитися! За оцінками Українського Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб[176]. Це був яскраво виявлений геноцид. З українських генералів у ті страшні дні й тижні загинули начальник Генерального штабу генерал-майор Борис Бобровський (нар. 1868, Полтавщина), генерал-майор Олексій Разгон (нар. 1873), генерал-майор Яків Гандзюк (нар. 1874, Поділля), генерал-майор Яків Сафонів (нар. 1877, Корочанськ), генерал-майор Микола Іванів (нар. ?, Київ). Трохи пізніше, 1919 р., більшовики розстріляли — у Києві генерал-майора Олександра Гречка (нар. ?, Київ), в Одесі військового міністра Української держави генерала-від-інфантерії Олександра Рогозу (нар. 1858), у Чернігові генерал-майора Олександра Дорошкевича (нар. 1874, Київ). Правдоподібно, був розстріляний 1920 р., потрапивши в полон, і генерал-майор Олександр Ревішин[177].

На превеликий жаль, обставини життя численних українських генералів після закінчення бойових дій ще не досліджено. Можна припустити, що майже всі вони закінчили свої дні на еміґрації. На військовій службі у більшовиків опинилися лише генерал-майор Микола Сапожников (нар. 1874), генерал-майор, помічник військового міністра Олександр Лігнау (нар. 1875, Одеса) та генерал-хорунжий Юрій Тютюнник (нар. 1891, Звенигородщина). Лігнау і Сапожников викладали у Військовій академії ім. Фрунзе. Обоє 1931 р. були ув'язнені й загинули. Тютюнник викладав певний час у школі червоних старшин, після чого працював у кіномистецтві. Розстріляли його навіть трохи раніше, 1929 р.[178] Як радянський аґент був розкритий генерал-майор Віктор Сокира-Яхонтов (Яхонтов, нар. 1881, Санкт-Петербурґ), котрий 1921 р. прибув до Варшави, де намагався заґітувати українських воєначальників і Петлюру виїхати в Україну, щоб

---

[175] Некрологи російських офіцерів див.: Книга скорби.— С. 153—231.

[176] Некрологи російських офіцерів // Там само.— С. 231. Документ, надісланий до Міжнародного комітету Червоного Хреста в Женеві разом з листом д-ра Юрія Ладиженського, подає менше число. Тут стверджується, що „в феврале 1918 года, в течение нескольких дней, большевики вырезали в Киеве более 2000 русских офицеров [...]" (Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном.— Берлин, 1922.— [Т.] VI.— С. 340).

[177] Тинченко Яр. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття.— К., 1995.— Ч. І.— С. 90—96, 98.

[178] Там само.— С. 92—94, 199; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 175—176. На цивільній посаді служив у більшовиків генерал-хорунжий Олександр Рябінін-Скляревський (ув'язнений 1937 р.; С. 69). 1928 р. він був ученим-архівістом Одеського крайового історичного архіву, позаштатним науковим співробітником Історично-філологічного відділу УАН (Наука и научные работники СССР.— С. 360).

начебто очолити повстання[179]. Отже, трагічно склалася доля й тих генералів, що служили більшовикам. Нагадаю, що із загальної кількости, тобто півтори тисячі генералів та офіцерів царської армії, в Червоній армії 1919 р. служило 319 (підрахунки генерала А. Байова) чи 334 (підрахунки А. Кавтарадзе) особи[180].

Масового, причому явно організованого характеру, набули, наприклад, убивства військових, що залишились на батьківщині після виходу врангелівського війська на еміґрацію, у Криму в 1920—1921 рр. Характерно, що умови здачі, які запропонувала Врангелеві реввійськрада Південного фронту, здались Ленінові „непомерной уступчивостью"[181]. У результаті було розстріляно кілька десятків тисяч осіб, — різні автори називають від 50 до 120 тисяч[182]. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і вироку. Вирок був відомий більшовикам уже наперед. Приклад — розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 р.[183] Ухвала формулювалась так: „Принимая во внимание доказанность [!] обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных [!] врагов трудового народа и контрреволюционеров — расстрелять, имущество их конфисковать" (арк. 3). Ця справа, яку навіть важко назвати слідчою, складалась із заповнених анкет чотирьох типів: „Анкета для регистрации бывших офицеров и участников белых армий" (40 питань, див. арк. 4); „Опросный лист Особой Фронтовой комиссии" (33 питання, див. арк. 8); „Анкета для регистрации бывших участников белых армий" (15 питань, див. арк. 15); „Анкета-протокол для бывших офицеров" (20 питань, див. арк. 55).

Так загинуло 287 осіб, ліквідованих незалежно від їхніх відповідей на запитання чотирьох анкет.

Мені відома справа, за якою розстріляно ще 122 особи[184]. Тут знаходимо виразний документ — „Постановление. Чрезвычайная тройка Особого Отдела при Реввоенсовете 6-й армии в составе предс[едате]ля тов. Быстрых и членов т. т. Брянцева и Степ[п]е, постановила: нижепоименованных офицеров и чиновников Врангелевской армии расстрелять" (дата: 8 декабря 1920 года, Херсон). У постанові перераховано імена всіх 122 військових, для жодного з яких не було зроблено винятку. До постанови

---

[179] Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 94. З-поміж діячів Білого руху радянська розвідка у вересні 1930 р. завербувала генерал-майора Н. Скобліна, який у вересні 1937 р. узяв участь у викраденні голови „Русского Обще-Воинского Союза" (РОВС) генерала Є. Міллера, а коли його розкрили, утік до Іспанії (Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения.— Москва, 1997.— С. 225).

[180] Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник...— С. 11. Натомість у всіх Білих арміях служило принаймні 750 генералів та офіцерів старого Генерального штабу (Там само.— С. 10).

[181] Ленин В. И. РВС Южфронта, 12 ноября 1920 года // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 52.— С. 6.

[182] Литвин А. Л. Красный и белый террор в России, 1917—1922 // Отечественная история.— 1993.— № 6.— С. 55.

[183] ЦДАГО України у Києві, № 4933 ФП / кор. 44. Операцію знищення здійснено здебільшого 27 листопада — 3 грудня (І. Петрова арештовано 20 листопада, І. Діденка та П. Стерлядкіна — 26 листопада).

[184] Там само.— № 70262 ФП / кор. 2033.

додано 122 анкети, на кожній з яких — знову ж один і той самий стереотипний напис: „В интересах обороны и укрепления РСФСР [...] расстрелять". Самі анкети („Опросные листы Особой фронтовой комиссии") складаються з 33 питань, де питання звичайної „об'єктивки" чергуються з такими, що виявляють ідеологічні переконання в'язнів (ставлення до Врангеля, втручання західних держав тощо). Ув'язнені (полонені) ставились до цих запитань, певно, з усією відповідальністю, в добрій вірі, що їхня позиція, зміст їхніх відповідей мають якесь значення й відіграють якусь роль, коли вирішуватиметься їхня доля (тобто розгядатиметься справа, хоч, властиво, „справ"-то й не було). Сподіваючись на можливе звільнення, дехто з людей старався, подавав (а їх — вшито) різні документи, як-от свідоцтво, видане А. Куссабі-Валеничу з „Особой врачебной комиссии" (арк. 81), свідоцтва, що С. Молчанов „одержим хроническим катаром дыхательных путей" (арк. 16), а А. Соєв „состоялъ на служб(е) въ Евпаторійскомъ хирургическомъ лазарет(е) Краснаго Креста" (арк. 23). Тим „певніше" 49-річний барон Г. Фітінгоф-Шель покладав надії на свідоцтво, виписане йому на бланку Штабу латиської стрілецької дивізії 17 листопада 1920 р.: „Дано сие *штаб-ротм[истру] Фитинкову* (так) в том, что он от регистрации и заключения в концентрационный лагерь распоряжением Начальника Штаба как *отставной* до особого распоряжения освобожден. Заведывающий Разведкой <підпис>"[185]. Такі документи давали надію на звільнення, паралізували волю. Вояки, що пройшли світову війну, не збунтувалися, не повстали. Мабуть, до самого розстрілу вони ще на щось сподівалися і не розуміли, про що йдеться. Розстріляно їх усіх.

Мешканець Севастополя археолог Є. Веймарн (1905—1990) згадував, що Червона армія захопила це місто в середині листопада 1920 р. Для реєстрації і працевлаштування офіцерам запропонували прийти на міський стадіон. Як тільки вони зібралися, їх підступно оточили, групами вивезли за межі міста й розстріляли[186].

У нагородному списку начальника Особливого відділу Південного фронту Є. Євдокимова, представленого до ордена бойового Червоного прапора, відзначалось: „Во время разгрома армии ген. Врангеля в Крыму тов. Евдокимов с экспедицией очистил Крымский полуостров от оставшихся там для подполья белых офицеров и контрразведчиков, изъяв до 30 губернаторов, 50 генералов, более 300 полковников, столько же контрразведчиков и в общем до 12 000 белого элемента, чем предупредил возможность появления в Крыму белых банд"[187].

Як оповів С. Мельгунов, кримський погром викликав навіть спеціальну ревізію ВЦВК, під час якої було допитано комендантів окремих міст. На своє виправдання вони пред'являли телеграму Бели Куна[188] і секре-

---

[185] ЦДАГО України у Києві, № 70262 ФП / кор. 2033, арк. 216.

[186] Запис І. Піоро (березень 1998 р.). Пор.: Археологія.— 1990.— № 4.— С. 144.

[187] Документ виявлений у РДВА А. Зданевичем. Див.: Литвин А. Л. Красный и белый террор...— С. 55—56. Ю. Шаповал і його співавтори, наводячи додаткові дані, яких немає в А. Литвина, покликаються на Архів Управління СБУ Вінницької области (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...— С. 85, 114).

[188] Приїхав до радянської Росії 11 серпня 1920 р. На початку жовтня Реввійськрада РРФСР призначила його членом військової ради Південного фронту, яким командував М. Фрунзе. Після зайняття Криму Кун залишився у Сімферополі як член, а тоді як голова Кримревкому (Желицки Б. Й. [Йожефович] Бела Кун // Вопросы истории.— 1989.— № 1.—

тарки кримської організації РКП Розалії Землячки (Залкінд) з наказом негайно розстріляти усіх зареєстрованих офіцерів та військових чиновників[189]. Джерелом для Мельгунова стали публікації еміґрантської преси. Зокрема, 26 липня 1921 р. власний кореспондент паризьких „Последних новостей" з Константинополя повідомляв: „Прибывшая в Севастополь „Чрезвычайная следственная комиссия" для расследования дела о массовых расстрелах офицеров в ноябре прошлого года установила, что единственным [?!] виновником расстрелов является бывший крымский диктатор Бела Кун. Он разослал во все города Крыма циркулярную телеграмму, предписывающую местным властям „расстрелять всех офицеров, служивших у Деникина и Врангеля и во время германской кампании". Ответственность за точное выполнение приказа Бела Кун возложил на комендантов городов, которые по мере сил и оправдали доверие диктатора"[190].

Якщо зареєстрованого і не вбивали тоді відразу, сама реєстрація означала „заведення справи", що здійснювалось у формі окремого обліку. Протягом кількох років відбувався „затяжний відбір кадрів", у результаті чого, як констатував офіційний документ, в армії та на флоті було підібрано „наиболее ценный и испытанный командный состав". 11 лютого 1925 р. з'явилася постанова ЦВК і РНК СРСР „О снятии с особого учета некоторых категорий бывших белых офицеров и военных чиновников". Індульґенцію одержали, як розуміємо, аж ніяк не всі. Категорій, що знімалися з обліку, було лише дві. Постанова стосувалася колишніх білих офіцерів і військових чиновників, „находящихся к моменту издания настоящего постановления в рядах Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Рабоче-Крестьянского Красного Флота", а також „награжденных орденами Красного или Трудового Знамени — как служащих в Красной Армии и Красном Флоте, так и находящихся в запасе"[191].

Ясна річ, і ця постанова діяла лише „до особого распоряжения" і довічною охоронною грамотою не була. Але маємо реальні приклади її застосування. Так, після 1920 р. органи Окремого відділу взяли в Одесі на окремий облік Олександра Олександровича Гаєвського як офіцера царської армії. З цього обліку його знято, — очевидно, лише внаслідок згаданої постанови, — 30 грудня 1925 р. Справу на нього — № 24252 — було припинено[192].

Незважаючи на те, що розстріли Бели Куна й Землячки викликали навіть якусь ревізію, реєстрація та перевірка населення в Криму після

С. 74). Як відзначив Б. Желіцькі, на цих посадах Кун „принимал активное участие в наведении революционного порядка, налаживании мирной жизни и благоустройстве края". До Москви він виїхав у середині січня 1921 р.

[189] Руль.— 1921.— 3 авг.; Мельгунов С. П. Красный террор в России...— С. 66. У березні 1921 р. „за особые труды" Землячка одержала орден Червоного прапора. Минуло багато років, і генерал Кобрісов, персонаж роману, відзначеного 1995 р. Букерівською премією, вимовив річ цілком несподівану: „Да за одно то, что он [Сталін.— *С. Б.*] Белу Куна шлепнул, я бы ему памятник поставил. Этот Бела Кун тридцать тысяч офицеров пленных расстрелял в Крыму" (Владимов Георгий. Генерал и его армия.— Москва, 1997). Цит. за: Печатный орган.— Нью-Йорк, 1998.— Апр.— № 149.— С. 8.

[190] Виновник ноябрьских расстрелов // Последние новости.— Париж, 1921.— 28 июля.— № 392.— С. 3.

[191] Собрание законов и распоряжений.— 1925.— 18 февр.— Отдел I.— № 8.— С. 129.

[192] ЦДАГО України у Києві, № 49896 ФП / кор. 975, арк. 5.

цього не звузилася, а, навпаки, розширилася. Коли минула перша гарячка, почали виловлювати за анкетами. Через вузеньке ситечко пропустили чекісти усе свіже кримське населення. У справі Марії Василівни Бразоль збереглася заповнена 21 грудня 1920 р. „Анкета для регистрации лиц, прибывших в Крым после 1917 года"[193]. Інакше кажучи, після перевірки військових та ревізії, що відбулась після цього, були перевірені також усі цивільні особи.

Зареєструвавши осіб, що прибули до Криму після 1917 р., влада одержала, таким чином, ту інформаційну основу, на якій можна було влаштувати нову чистку. На екстреному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1921 р. розглядалось питання про Севастополь. У протоколі занотовано: „О Севастополе. Обратиться к Крымскому Областкому с предложением произвести чистку в Севастополе от контр-революционных элементов. Настоящее постановление поручается провести т. Фрунзе в ЦК РКП"[194].

З реєстрацією осіб, що мешкали „на тимчасово окупованій території" протягом Другої світової війни, зрозуміло. Це вже був, підказують нам, розгул сталінщини. Але, як бачимо, за чверть віку до того [!] більшовицьке керівництво ухвалило рішення зареєструвати всіх військових і причетних до війська, якщо вони прибули в Крим після 1917 р. (читай: тікали від більшовиків) або жили під добровольцями. Так, заступник начальника ОВ (Окремого відділення) 75 стрілецької дивізії й [!] ЛРВ (Лубенського районного відділку) ГПУ Міхейкин 10 лютого 1933 р. сповіщав начальника обласного відділу ГПУ: „По делу „Смелые". Сообщаем, что Голубовский Петр Антонович — 1876 года рождения из г. Каменец-Подольска — проходит у нас по учету как чиновник военного времени, проживавший на территории, занятой белыми. Другими (так) компрометирующими материалами на него, а также на его сына Петра — мы не располагаем. Вместе с этим — для сведения направляем В[ам] копию послужного списка на Голубовского Петра Антоновича, который действительно работал в Комунхозе в гор. Лубнах. В случае добытия [!] новых данных через н[ашу] агентуру в части выявления политфизиономии интересующих В[ас] лиц — сообщим дополнительно"[195].

Важливим завданням нової влади була поголовна реєстрація всіх чоловіків. Випереджаючи „каральний меч", разом з тим переслідуючи свої відомчі інтереси, різні установи й організації спішно зайнялись паралельною реєстрацією фахівців, яких буквально вихоплювано з-під гільйотини. В анкеті Миколи Юлійовича Вагнера від 25 лютого 1920 р. зазначалося: „От явки по регистрации мужского населения был освобожден как специалист агроном, состоящий на особом учете в Губземотделе — учетная карточка № 88"[196]. Природно, всі прагнули одержати якусь цивільну реєстрацію. Якою мірою колишні царські офіцери боялись обіцяних призна-

[193] ЦДАГО України у Києві, № 39971 ФП / кор. 473, арк. 2—3. Примітка: „За дачу неточных и неправильных сведений заполнитель анкеты несет строжайшую ответственность". Її справу, розпочату 21 грудня 1920 р. в Окремому відділі м. Судака, зареєстровано під ч. 2: „Дело № 2 Марии Васильевны Бразоль, обвиняемой за побег с белой армией".

[194] Там само.— Ф. 1, оп. 6, № 13, арк. 126.

[195] Там само.— № 33883 ФП / кор. 515, арк. 5.

[196] Державний архів м. Києва (далі — ДАмК), ф. 18, оп. 2, № 35, арк. 18.

чень на командні посади у більшовицькій армії, свідчать факти. Люди ухилялись від явки навіть після того, як одержували під розписку розпорядження, що закінчувались прямими погрозами: „Неявка в срок по каким-то причинам будет караться судом Революционного военного трибунала как злостное дезертирство". Щоб цьому запобігти, начальникам цивільних установ та організацій було розіслано циркулярну телеграму з вимогою „под страхом строжайшей ответственности обязать всех сотрудников — бывших офицеров", призначених для служби в новій армії, — з'явитись. Автори доповіді, яку з датою 18 червня 1919 р. подало Управління справами Вищої військової інспекції, вважали за необхідне розіслати цивільному начальству відповідну інструкцію з вказівкою на „репресивні заходи", що будуть до них застосовані „за возбуждение ходатайств об отсрочках от призыва для бывших офицеров без достаточных на то оснований". Зрозуміло, що ці заходи мали частковий характер.

Однією з важливих причин, заради яких влада провадила поголовну реєстрацію всіх чоловіків, залишався облік військовозобов'язаних. До перспективи військової служби юнаки завжди ставились по-різному. Серед них, особливо якщо йдеться про нижчі верстви, з одного боку, виявлялось бажання набути військовою службою якогось вищого соціального статусу. Прагнули боїв, перемог, подвигів. Хтось вважав, що у військовій формі більше подобатиметься дівчатам. Навпаки, було багато таких — і то серед цілком позитивних, добропорядних і достойних молодих громадян, — хто з якихось міркувань чи радше почуттів прагнув від призову ухилитися. Здебільшого це були, мабуть, юнаки, чиї інтереси вже сформувалися, отже, хто відчував виразний потяг до поезії, мистецтва, науки. Згадаймо й Шевченкове:

А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Не виняток тут і радянський період. Дуже красномовно свідчить про масштаби ухилянь від мобілізації спеціальна постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 р.: „Як виняток із загальних правил, передбачених ст. 81 Кримінального Кодексу УСРР, не притягати до відповідальности громадян, що раніше ухилилися від загального обліку військово-обов'язаних або від обліку військово-обов'язаних осіб командного й адміністративного складу, а також і тих, що не лічаться на облікові через будь-які причини, але з'являться на загальний переоблік військово-обов'язаних у 1923 році, оголошений Революційною Військовою Радою Республіки"[197].

Треба сказати, що в ці роки провадились ще й інші обліки. Коли Київ зайняли добровольці, було оголошено, що незадовго до евакуації більшовики склали список акторів, музикантів і театральних діячів, що підлягали вивезенню до Москви. У списку нараховувалось близько 170 імен (Собінов, Смирнов, Сибіряков, Кузнецов, Коханський та інші)[198].

Поміщицтво. Як діяла керівна вертикаль, легко простежити за операцією, спрямованою на ліквідацію поміщицтва як класу. Як заведено, вихідне рішення було ухвалене у московському Політбюро. 20 березня 1925 р. Президія ЦВК СРСР (підписи голови ЦВК М. Калініна, секретаря ЦВК А. Єну-

[197] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1923.— 24 квіт.— Відділ І.— Ч. 8.— С. 264.— Ст. 139.

[198] „Націонализація" актеровъ // Русь.— К., 1919.— 1 сент.— № 7.— С. 3.

кідзе та голови Раднаркому СРСР А. Рикова) ухвалила відповідну постанову „136. О лишении бывших помещиков права на землепользование и проживание в принадлежавших им до Октябрьской революции хозяйствах". Проведені заходи остаточно ліквідували в СРСР „поміщицтво як клас", зруйнувавши незмірну кількість культурних цінностей, що віками нагромаджувались у маєтках, остаточно знищивши сам поміщицький побут, призвівши до знищення людей. Конкретно постанова проголошувала: „Рабоче-крестьянская советская власть своими первыми декретами отменила полностью и навсегда помещичье землевладение. Вместе с тем рабоче-крестьянская власть предоставила некоторым бывшим помещикам, не проявившим в то время контр-революционной деятельности, право на надел земли по трудовым нормам и при условии ведения хозяйства без наемного труда, причем зачастую это производилось на основании приговоров сельских обществ. Особое значение рабоче-крестьянская власть придавала культурному ведению хозяйства бывшими помещиками.

Однако, как показал 7-летний опыт, бывшие помещики, оставленные на принадлежавшей им ранее земле, не только не ведут культурного хозяйства, но в большинстве случаев разрушают доверенное им [!] имущество [...] В то же время эта категория землепользователей оказалась непримиримо-враждебной по отношению к рабоче-крестьянской власти. Значительная часть бывших помещиков стала принимать активное участие в контр-революционном движении и в продолжении 7 лет ведет в деревне явную и скрытую контр-революционную агитацию против мероприятий советской власти, направленных к подъему крестьянского хозяйства, а равно использует и поддерживает пережитки старого режима — покорность и страх перед помещиком — в наиболее отсталых слоях крестьянства [...]

Ввиду изложенного, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР, на основании п. „н" ст. 1 Основного Закона (Конституции) Союза ССР постановляют:

1. Бывшие помещики из дворян и их семьи лишаются права на землепользование и проживание в хозяйствах, принадлежавших им до издания декрета о земле 26 октября 1917 г., и ныне находящихся полностью или частично в их фактическом пользовании [...]

2. Выселение бывших помещиков и крупных землевладельцев должно быть закончено к 1 января 1926 года, причем в первую очередь производится выселение помещиков из пограничных губерний [...]"[199]

Цю постанову автоматично продублювали республіканські структури — ВУЦВК та РНК УСРР, видавши спеціальну постанову й інструкцію про здійснення тієї, що надійшла з Москви. Харківську постанову „Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади" 9 вересня 1925 р. підписали т. в. о. голови ВУЦВК А. Буценко[200], т. в. о.

---

[199] Собрание законов и распоряжений.— 1925.— 3 апр.— Отдел I.— № 21.— С. 257—260.

[200] Зберігся протокол спільного засідання Політбюро ЦК та Президії ЦКК КП(б)У від 22 серпня 1929 р., де розглядали його справу: „8. VIII—29 года Бирман-Беккер Людмилой Андреевной было подано заявление в ЦК КП(б)У о том, что 22. VII—29 г. на дачу ВУЦИК'а в Чугуеве, где она находилась на отдыхе с ребенком, приехал отдыхать председатель

секретаря ВУЦВК М. Лобанов та заступник голови РНК УСРР І. Булат[201].

Читач, який ознайомиться з цим документом, подумає, що правову державу свого часу побудував не хто, як ті самі більшовики[202]: „На підставі арт. 8-го постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 року „Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою Революцією" (Зб. Зак. СРСР за 1925 р., ч. 21, арт. 136) і на розвиток арт. 3-го декрету Всеукраїнського Революційного Комітету з 5-голютого 1920 року „Про землю" (Зб. Уз. Всеукрревкому за 1920 рік, ч. 1, арт. 13) — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР постановили затвердити нижчезазначену інструкцію про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади [...]"

Інструкція встановлювала: „Заходи до переведення в життя постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 р. „Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм пе-

---

Харьковского Окрисполкома т. Буценко. Напился там пьяным, безобразничал, вел себя непристойно в присутствии находившейся там молодежи и детей, появился в сильно пьяном виде на пляже, и когда молодежь, бывшая там, ушла, и она вошла в купальню к себе одеться, неожиданно появился Буценко, схватил и изнасиловал ее [...] Президиум ЦКК КП(б)У постановляет: Объявить т. Буценко строгий выговор с предупреждением, снять с ответственной работы на 2 года и внести на очередной Пленум ЦК и ЦКК предложение о выводе т. Буценко из состава членов ЦКК" (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 16, № 7, арк. 72). Більше рішення ВУЦВК він не підписував. „Енциклопедія Українознавства" співчутливо інформує: „1929 усунутий; на поч. 1930-их рр. на чолі крайової влади на Далекому Сході РСФСР, сприяв українізації Зеленого Клину; після 1933 зник з політ. арени". (Енциклопедія Українознавства.— Мюнхен, 1952.— Т. 1.— С. 199.)

[201] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1925.— 30 верес.— Відділ І.— Ч. 67.— С. 797—806.

[202] Про всяк випадок відомство заводило зразково-показові справи. 30 квітня 1957 р. датується оглядова довідка з архівно-слідчої справи за звинуваченням якогось С. Косинського: „В имеющейся в деле справке от 28.X — 33 г. указано, что Косинский в 1931—33 гг. давал материалы о наличии на Юго-Западной ж. д. к/р вредительской организации с руководящим центром в г. Москве, однако, будучи вызванным в июне 1933 года в Москву для очных ставок и увязки его материалов с данными, имеющимися в ТО ОГПУ, был уличен в ложных показаниях — оговорах невиновных лиц (л. д. 94—95) [...]

По делу было составлено обвинительное заключение, в котором указано, что Косинский С. С. обвиняется в том, что

1. Занимался провокацией органов ГПУ,

2. Дал ложные сведения о принадлежности к активному участию ряда инженерно-технических работников в шпионско-диверсионной организации на ЮЗЖД, чем отвлек органы ГПУ в сторону разработки не соответствующих действительности данных (л. д. 158—159).

С обвинительным заключением прокурор ЮЗЖД согласился и 2.IV — 1934 г. его утвердил (л. д. 159 об.).

Решением судебной тройки при Коллегии ГПУ УССР от 25 мая 1934 года Косинский С. С. был осужден к 5 годам ИТЛ (л. д. 162)". (ЦДАГО України у Києві, № 46290 ФП / кор. 780, арк. 109—110.)

ред Жовтневою Революцією", покладається на президії округових виконавчих комітетів з тим, щоб до 1-го січня 1926 року були виселені з колишніх маєтків і позбавлені права на землекористування в них всі особи, що підпадають під чинність постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР з 20-го березня 1925 року"[203].

Подальші похідні рішення ухвалювали почергово щораз нижчі ланки. Наприклад, на своєму рівні ухвалив утворити відповідну комісію Виконавчий комітет Київщини. Цю комісію — у складі представників ГПУ та прокуратури (Кривенко й Гражуль) — повинен був очолити „завокрземуправління" Кулініченко[204]. „Пролетарська правда" перевела документи у міфологізований понятійний апарат, легкий для введення у масову суспільну свідомість: „[...] цей декрет треба використати для того, щоби остаточно викорчувати всі поміщицькі пеньки [!], що ще залишилися на нашій радянській землі"[205]. Як оголосили, було створено комісію, що має „закінчити всю цю справу" до 1 січня 1926 р. і „звертається за допомогою до районних виконавчих комітетів, сільрад та всіх громадських організацій, а також до окремих осіб [!], щоби вони допомогли виявити всіх колишніх поміщиків-дворян, що ще залишилися по селах". Тут, ясна річ, не йшлося про індивідуальні риси того чи іншого колишнього поміщика, — більшовики прагнули ліквідувати клас. Цю кампанію доповнювала спрямована проти дворян практика Наркомосу: їхні діти, як правило, не могли одержати вищу освіту. Викинуті зі своїх гнізд люди, кращі люди своєї доби, позбавлені громадянських прав, за більшовиків опинялись на марґінесі соціального життя. Індивідуальні трагедії, що супроводили їх надалі, були зовсім не випадкові і не стихійні[206]. Такий, а не інакший розвиток подій більшовики задумали й втілили у життя. Саме в таких акціях якраз і можна бачити розвиток і поглиблення соціальної революції, що по суті означала трансконтинентальний погром.

Члени Центральної Ради. Заслуговує спеціального розгляду доля такої виразної соціальної групи, як члени Центральної Ради. Їхню загальну кількість не установлено. За даними мандатної комісії Шостих Загальних зборів, склад Української Центральної Ради становив 798 осіб. Павло Христюк говорить про 822 мандати, Ісидор Нагаєвський — про 848. У довіднику В. Верстюка—Т. Осташко (1998) подано 126 персональних довідок[207]. Зараз це найповніше зібрання біографічних даних про цих людей, тому в подальшому аналізі візьмемо його за основу. Перевірено також відомості останньої праці, що підсумовує набутки еміґрації, — це фундаментальне п'ятитомне видання „The Encyclopedia of Ucraine" (Vol. I—V), що вийшло в Торонто[208].

---

[203] ЦДАГО України у Києві, № 46290 ФП / кор. 780, арк. 109—110.

[204] До виселення кол[ишніх] поміщиків // Пролетарська правда.— 1925.— 3 листоп.— № 252 (1263).— С. 6.

[205] Виселення поміщиків на Київщині / Розмова з завОкрЗУ тов. П. І. Кулініченком // Пролетарська правда.— 1925.— 10 листоп.— № 257 (1268).— С. 5.

[206] Див.: Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза.— К., 1996.— Кн. 1 (4).— С. 132—148.

[207] Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 13.

[208] Далі у покликах на це видання вживаємо скорочення EU. Римські цифри означають том (I — 1984/1985, II — 1988, III—V — 1993 роки видання), арабські — сторінку. Знак питання означає, що дата смерти тієї чи іншої особи видавцям енциклопедії залишилась невідомою.

На жаль, у біографіях київського довідника чимало нез'ясованого, деякі статті закінчуються фразою: „Подальша доля невідома". Можна зауважити очевидні недоробки. Упорядники мали відомості, що були репресовані Михайло Авдієнко (EU. I, 147: ?), Василь Бойко (EU. I, 261: 1938)[209], Сергій Веселовський (EU. V, 592: ?)[210], Антін Драгомирецький (EU. I, 756: ?)[211] та Гаврило Одинець[212]. Ці біографії треба було розробити краще, оскільки існують слідчі справи, за якими кінець біографій з'ясувати найлегше[213]. Що стосується торонтської енциклопедії, то її вадою можна вважати брак чітких критеріїв, що пояснюється браком інформації. Думається, якби відомості про С. Ерастова, Д. Ісаєвича, Г. Одинця, В. Поплавка, І. Пугача та деяких інших осіб були у видавців, вони навряд чи відмовилися б від уміщення відповідних статей.

З падінням Української державности персональний склад Центральної Ради розпався на дві частини — одні залишились на Батьківщині, інші виїхали на еміґрацію, причому дехто з останніх повернувся. Нас цікавитимуть тут, природно, лише ті з них, хто перебував на території, яку контролювали більшовики. Вважається, що в УСРР померли Зиновій Висоцький[214], Олександр Жуковський (EU. V, 855: 1925), Йосип Маєвський

---

[209] Нова рада.— 1917.— 13 лип.— № 87.— С. 1.— Шп. 1; 18 лип.— № 90.— С. 2.— Шп. 2; 8 верес.— № 133.— С. 2.— Шп. 5; 28 жовт.— № 174.— С. 2.— Шп. 4; 1918.— 18 трав.— № 79.— С. 2.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 20 лип.— № 91.— С. 4.— Шп. 4; Христюк Павло. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. І.— С. 127, 151; 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— [К.], 1928.— С. 204, 348; Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. І.— Пок.

[210] Відродження.— 1918.— 2 серп.— № 102.— С. 4.— Шп. 2; Державний вістник.— 1918.— 6 верес.— № 44.— С. 3.— Шп. 1; Відродження.— 1918.— 6 жовт.— № 153.— С. 5.— Шп. 2; 8 листоп.— № 180.— С. 5.— Шп. 2; Робітниче слово.— 1919.— 2 січ.— № 426.— С. 3.— Шп. 4; Робітнича газета.— 1919.— 17 січ.— № 435.— С. 3.— Шп. 1; 19 січ.— № 437.— С. 4.— Шп. 4; Промінь.— 1919.— 26 верес.— № 10.— С. 1.— Шп. 4; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. І.— С. 102, 127, 135; Т. ІІ.— С. 169; 1917 год на Киевщине...— Пок.; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле, 1901—1914 роки.— Винипеґ, 1949.— С. 16, 27; Туркало Кость. Спогади.— Нью-Йорк, 1978.— С. 92.

[211] Нова рада.— 1917.— 6 жовт.— № 155.— С. 3.— Шп. 3; 1918.— 10 квіт.— № 54.— С. 3.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 19 груд.— № 214.— С. 2.— Шп. 6; 1917 год на Киевщине...— С. 21; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.—[Б. м.], 1950.— Т. І.— С. 61, 78, 132—137, 203; Т. ІІ.— [Б. м.], 1951.— С. 37; Майстренко Іван. Історія мого покоління.— Едмонтон, 1985.— Пок.

[212] Гелій Снєгірьов зацитував у своїй знаменитій книзі нарис Д. Прикордонного й О. Куприна „Живуть на світі Одинці" (Радянська Україна.— 1962.— 30 груд.): „Бурхлива діяльність селянського самородка обірвалася несподівано в дні лютого розгулу служителів культу Сталіна [...] Далеко, десь аж під Актюбінськом опинився Одинець [...] Через сім років хворий і розбитий повернувся Гаврило в Биковню під Києвом. Жив з дітьми в землянці. Писати вже не міг і все просив Наталку:

— Я продиктую, а ти запиши, донечко, треба ж розповісти людям, як мене хотіли зробити ворогом народу" (Снєгірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори.— Нью-Йорк; Торонто, 1983.— С. 208—210).

[213] Вадою видання треба вважати й цілковите ігнорування матеріалу бібліографічного. Помилково надрукований підзаголовок „Бібліографічний довідник" показує, якою мірою цього матеріалу бракує.

[214] Нова рада.— 1917.— 4 черв.— № 55.— С. 2.— Шп. 1; Воля.— 1917.— 10 верес.— № 9.— С. 7.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 19 берез.— № 31.— С. 3.— Шп. 6; 5 трав.— № 67.— С. 2.— Шп. 4; Державний вістник.— 1918.— 24 жовт.— № 62.— С. 1.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 19 груд.— № 214.— С. 3.— Шп. 7; 20 груд.— № 215.— С. 2.— Шп. 3; Робітнича газета.— 1919.— 7 січ.— № 430.— С. 6.— Шп. 1; Україна.— 1919.— 18/5 січ.— № 4.— С. 2.— Шп. 7; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР.— Скрентон, 1962.— Т. 1.— С. 177—178; Майстренко Іван. Історія мого покоління.— Пок.

(EU. III, 271: ?)[215], Прокіп Понятенко (EU. IV, 140: ?)[216] та Віктор Поплавко, але як реально склалась їхня доля, упорядники київського довідника не знають. Такий сучасний рівень української біографістики.

Криваву різанину, якої Київ не бачив з часів Андрія Боголюбського, війська Муравйова справляли в українській столиці починаючи з 9 лютого 1918 р. Як уже згадано, тоді загинули члени Центральної Ради Леонард Бочковський[217], Олександр-Богдан Зарудний (EU. V, 823: лютий 1918, Київ)[218] та Ісаак Пугач (редактор „Народної волі")[219]. Назвавши лише імена Зарудного й Пугача, Павло Христюк пояснив їхню загибель непоінформованістю про виїзд уряду[220]. Так само й Дорошенко, зазначаючи, що з українських діячів „загинуло лиш кілька людей, здебільшого випадково", пояснив це тим, що „у більшовиків ще не було добре поставленої розвідки"[221].

Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти Іван Стешенко (EU. V, 51: 30 липня 1918, Полтава)[222]. Відповідальна й „резонансна", як тепер кажуть, посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. „Всім відомо, — читаємо в одному з

---

[215] Нова рада.— 1917.— 13 верес.— № 136.— С. 1.— Шп. 5; Народна воля.— 1917.— 17 жовт.— № 125.— С. 1.— Шп. 4; Нова рада.— 1917.— 12 листоп.— № 184.— С. 2.— Шп. 4; С. 3.— Шп. 1; 1917 год на Киевщине...— Пок.; Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— Пок.

[216] Нова рада.— 1917.— 30 серп.— № 125.— С. 3.— Шп. 5; 1918.— 6 берез.— № 27.— С. 2.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 12 лип.— № 85.— С. 3.— Шп. 3; Україна.— 1919.— 2 лют.— № 16.— С. 1.— Шп. 6; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. II.— С. 107; Т. III.— С. 14—15, 126; Коллард Юрій. Спогади юнацьких днів.— Торонто, [1972].— С. 44, 75, 83, 86.

[217] Народна воля.— 1918.— 20 берез.— № 32.— С. 4.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 1.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 13 серп.— № 111.— С. 1.— Шп. 1; 13 верес.— № 135.— С. 7.— Шп. 2; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 149.

[218] Нова рада.— 1917.— 22 жовт.— № 169.— С. 3.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 1.— Шп. 4; Народна воля.— 1918.— 20 берез.— № 32.— С. 4.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 13 верес.— № 135.— С. 7.— Шп. 2; Нова рада.— 1918.— 31 жовт.— № 201.— С. 3.— Шп. 3; Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 208.

[219] Народна воля.— 1918.— 28 лют.— № 19.— С. 1.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 19 берез.— № 31.— С. 2.— Шп. 2—4; Народна воля.— 1918.— 22 берез.— № 34.— С. 2.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 7.— Шп. 4; Народна воля.— 1918.— 28 берез.— № 39.— С. 2.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 13 серп.— № 111.— С. 1.— Шп. 1; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 123, 128, 137, 139; Т. II.— С. 128, 149; Дорошенко Д. Історія України...— Т. I.— С. 53, 83, 294, 364.

[220] Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 128.

[221] Дорошенко Д. Історія України...— Т. I.— С. 294.

[222] Білецький Леонід. Іван Стешенко // Вільна українська школа.— 1918—19 шк. р.— Серп.— № 1.— С. 1—3; Коваленко Гр. На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенка.— Полтава, 1919.— 8 с. (Промова в театрі у день пам'яті І. М.); Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 78, 102, 121, 136; Т. II.— С. 60, 201; Є.[фремов С.] Стешенко // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 188—189; [Сіропол-ко Ст.] І. М. Стешенко // Життя і знання.— Львів, 1928.— Ч. 10—11.— С. 323—324 (див.: Там само.— Ч. 12.— С. 384); Тулуб Олександер. Іван Стешенко // Україна.— 1929.— Груд.— Кн. 38.— С. 92—104; Дорошенко Д. Історія України...— Пок.; Ротач Петро. Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина // Архіви України.— 1969.— Січ.—лют.— № 1 (93).— С. 105—106; Чмырь С. Стешенко И. М. // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия.— Москва, 1996.— С. 594—595.

некрологів, — скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і „чорносотенців", і „соціялістів" з „К[иевской] Мыслі", і — сором згадати — від декого з „свідомих" українців за свою щиру діяльність. Ім'я його не сходило з уст доброчинних російських учителів. Коли прийшли „більшовики" [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Київа... і врятувався на той раз від більшовицьких куль..."[223] Невідомі злочинці настигли його пізніше і в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 р. у Полтаві на Куракінській вулиці. Він ішов з вокзалу разом зі сином до знайомих на ніч. На другий день вранці І. Стешенко помер у лікарні, не прийшовши до тями[224]. Згадуючи померлих тоді Мочульського й Нарбута, письменниця Галина Журба казала: „Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук „невідомих" бандитів. В дійсності московсько-більшовицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стешенка та інш."[225] Цікаво, що тільки раз, і то саме у випадку зі Стешенком, убивство узяли на себе більшовики. Хоч у липні 1918 р. Полтава перебувала на території гетьманської Української держави, у постанові на арешт його дружини Оксани Стешенко (1941), яку підписав нарком ДБ Мешик, було зазначено достеменно: „Муж Стешенко в прошлом являлся министром просвещения при Центральной раде (убит Красными войсками в 1918 году)"[226]. На допиті 22 липня 1941 р. слідчий добивавсь у Оксани Михайлівни: „Следствию известно, что ваш муж Стешенко был убит в 1918 году войсками Красной Армии как гетманский министр [sic!], так ли это?"[227]

Ще на початку квітня 1918 р. лікар з Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників Іван Луценко (EU. III, 211)[228] виступив на Малій Раді у справі розстрілу Євгена Нероновича[229]. Він не сподівався тоді, що невдовзі загине й сам. Обставини його загибелі розповів його товариш з Українського генерального військового комітету Володимир Кедровський. Наступного, 1919 року, відходячи під ударами Червоної та Денікінської армій, Українська армія опинилась у „чотирикутнику смерті". Бракувало набоїв. Недалеко від Старокостянтинова, коли Луценків гайдамацький загін атакував більшовицький панцерний потяг, налетіла більшовицька

---

[223] [Сірий Юр.] Пам'яти І. М. Стешенка // Книгарь.— 1918.— Серп.—Верес.— Ч. 12—13.— Стовп. 684—685.

[224] Рахнюк М. † Іван Матвієвич Стешенко // Кооперативна зоря.— К., 1918.— 31 серп.— № 9—12.— С. 8.

[225] Журба Галина. Від „Української хати" до „Музагету": Люди й події // Слово / Збірник І.— Нью-Йорк, 1962.— С. 466.

[226] ЦДАГО України у Києві, № 55066 ФП / кор. 1252, арк. 1.

[227] Там само.— Арк. 14—15.

[228] Відродження.— 1918.— 23 жовт.— № 166.— С. 5.— Шп. 3; 24 груд.— № 218.— С. 3.— Шп. 6; С-кий А. Світлій пам'яти Івана Митрофановича Луценка // Український Сурмач.— 1922.— Ч. 15.— С. 2; Ч. 20.— С. 3; Дорошенко Д. Історія України...— Т. І.— Пок.; Гайдучок С. Зв'язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною // Літопис Червоної Калини.— 1937.— Ч. 7—8.— С. 21—24; Кедровський Володимир. 1917 рік.— Вінніпеґ, 1967.— Т. І.— Пок.

[229] Відродження.— 1918.— 7 квіт.— № 10.— С. 3.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 7 квіт.— № 47.— С. 2.— Шп. 1—2.

кіннота. Мало хто з українців вирвався зі залізного кільця кіннотників. „Тяжко поранений Луценко сховався поміж палями, зложеними біля залізниці, але більшовики знайшли його і порубали на шматки“[230]. „Енциклопедія Українознавства“ інформує про смерть Луценка інакше: „Загинув *літом* 1919 на посту військ. лікаря під час боїв за зал. станцію Антоніни на Волині“ (Т. IV.— С. 1386). Англомовна енциклопедія Кубійовича—Струка датує цю подію 25 березня 1919 р., м. Полонне Новоград-Волинського повіту.

Невдовзі „в порядку червоного терору“ загинув Володимир Науменко (EU. III, 566: 8 липня 1919)[231]. ВУЧК заарештував Науменка 7 липня 1919 р., а вже наступного дня Лаціс, Яковлєв, Вітліцький та Іванов, члени колегії ВУЧК, вирішили: „Расстрелять, приговор привести в исполнение в 24 часа“[232]. 9 липня Президент УАН В. Вернадський та неодмінний секретар УАН А. Кримський звернулись до комісара Наркомосу з клопотанням про його звільнення, але вони запізнилися.

Перебуваючи під домашнім арештом більшовиків[233], 11 квітня 1919 р. у Чернігові помер Ілля Шраґ (EU. IV, 673: 11 квітня 1919, Чернігів)[234]. У серпні 1919 р.[235] у Києві був розстріляний ЧК Кузьма Корж (EU. II, 620: 1919, Київ) як „один з головних керівників петлюрівської змови“[236]. Дуже характерно склалась доля Всеволода Голубовича (EU. II, 212: ?). Лише 1919 р. більшовики забирали його двічі, а у серпні 1920 р. його арештував кам'янець-подільський ЧК. Засуджено його на п'ять років примусової праці в концтаборах, але у зв'язку з амністією ВУЦВК 6 жовтня 1921 р. його звільнили, зобов'язавши щотижня приходити на реєстрацію до міліції. Якийсь час він поневірявся, не мав роботи. Нарешті став завідуючим відділом капітального будівництва ВРНГ, але був ув'язнений знову у справі

---

[230] Кедровський Володимир. Іван Митрофанович Луценко // Кедровський В. Обриси минулого.— Нью-Йорк, 1966.— С. 56—57.

[231] Див.: Зайцев Павло. В. П. Науменко // Книгарь.— 1919.— Ч. 25—26; Арешт вбивці В. П. Науменка // Промінь.— 1919.— 26 верес. / 9 жовт.— С. 10; Житецький Ігнат. В. П. Науменко // Книжний вістник.— 1919.— Квіт.—черв.— Кн. 2.— С. 99—100; Д-[орошен]ко Д. В. П. Науменко // Хліборобська Україна.— Відень, 1920—1921.— Ч. II, III і IV.— С. 256—258; Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 187; Ільєнко Іван. Володимир Науменко // Літературна Україна.— 1992.— № 31; Чмырь С. Науменко В. П. // Политические партии России.— С. 384—385.

[232] Ільєнко Іван. „Приговор привести в исполнение в 24 часа“ // Літературна Україна.—1992.— 13 серп.— С. 6.

[233] Автор некролога, до якого вмонтовано докладну Шраґову автобіографію, — Сергій Єфремов — твердив, що помер він насправді від „звичайної застуди“ (Єфремов Сергій. Памяти І. Л. Шрага // Наше минуле.— 1919.— Січ.—квіт.— Ч. 1—2.— С. 140).

[234] Єфремов С. Памяти І. Л. Шрага.— С. 123—140; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина.— Берлин, [1921].— С. 18, 20—21, 45, 47 (видання присвячене Шраґові); Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 61—62, 68, 70, 84, 144—145; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле.— С. 43, 45, 72, 80—81, 85, 86; його ж. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914—1920. Вид. 2.— Мюнхен, 1969.— Пок.; Демченко Тамара, Курас Григорий. Друг еврейского народа // Еврейский вестник.— 1997.— Сент.— № 17—18 (133—134).— С. 6.

[235] Цю дату знаходимо в багатьох джерелах: Чечель Мик. Памяти погибших товарищів: Кузьма Корж // Борітеся — поборете!— Відень, 1920.— Жовт.— № 2.— С. 63—64; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 139; Т. II.— С. 124; Т. III.— С. 23; Т. IV.— С. 179; На защите.— 1971.— С. 120—121. Кость Туркало твердив, що його розстріляно 1921 р. (Туркало Кость. Тортури.— Київ; Нью-Йорк, 1963.— С. 13).

[236] Азовський І. Памяти Кузьми Коржа // Рада.— 1919.— 18 верес.— № 3.

„Українського Національного Центру". 2 січня 1932 р. Голубович був засуджений на десять років позбавлення волі у концтаборах. 7 лютого 1932 р. колегія ОГПУ СРСР зменшила строк покарання до шести років. З урахуванням попереднього ув'язнення влітку 1937 р. строк закінчився. 2 червня НКВС порушив клопотання перед Президією ЦВК СРСР про продовження ув'язнення, — йому додали ще п'ять років. 16 травня 1939 р. він загинув у ярославльській тюрмі[237]. Відпустити його на свободу більшовики ніяк не могли.

1924 р. у справі „Центру дій"[238] проходили двоє членів Центральної Ради — брати Костянтин Прокопович (2 квітня 1877)[239] та академік УАН Микола Прокопович (2 лютого 1866)[240] Василенки (EU. V, 560: 3 жовтня 1935). Микола Прокопович хворів, тому його узяли останнім — 24 вересня 1923 р. Внаслідок різних клопотань 14 жовтня його випустили, але знову взяли під варту у перший день процесу — 17 березня 1924 р. 8 квітня було оголошено вирок. Обох Василенків було засуджено на 10 років позбавлення волі. 24 листопада Миколу Прокоповича звільнили, і він помер 3 жовтня 1935 р. у Києві[241]. Його молодший брат залишався в ув'язненні. Протягом подальших років як підневільний він працював по різних установах[242]. 1937 р. його заарештували вдруге у Вінниці. Коли почалась війна, Костянтина Прокоповича Василенка розстріляли як політичного (кримінальних випущено).

Справа „Спілки визволення України" захопила сімох членів Центральної Ради[243]. У липні 1929 р. був ув'язнений Сергій Єфремов (EU. V, 764: 10 березня 1939)[244], 17 липня Володимир Чехівський (EU. I,

---

[237] Туркало К. „Факты" г. А. Дикого // Новое русское слово.— 1954.— 29 окт.; Васильев С. А. О В. А. Голубовиче // Новое русское слово.— 1954.— 3 нояб.; Болабольченко Анатолій. Всеволод Голубович і „справа УПСР".— К., 1993.— С. 52.

[238] Дело Киевского областного „Центра действия".— К., 1927.— XII.— 820 с.

[239] Гурток „плеханівців" // Рада.— 1919.— 11/24 верес.— № 8 (35).— С. 2.

[240] Нова рада.— 1918.— 17 груд.— № 235.— С. 2.— Шп. 4; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты.— С. 24, 61, 66; Наріжний Симон. М. П. Василенко і його наукова діяльність.— Львів, 1936; Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик.— 1966.— Ч. 11—12.— С. 41—51; Николаевский Б. И. Русские масоны и революция.— [Москва], 1890.— С. 54, 67, 69; Чмырь С. Василенко Н. П. // Политические партии России.— С. 106—107.

[241] Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 245—246.

[242] За відомостями дочки, з 1 вересня 1925 р. по 29 липня 1929 р. К. Василенко працював діловодом Центральної амбулаторії при Центральній лікарні виправно-трудових установ м. Києва, з 1 квітня 1930 р. по 15 серпня 1931 р. — відповідальним рахівником колгоспу ім. Сталіна в с. Заїмках Кежемського району, з 1 жовтня 1931 р. по 14 січня 1932 р. — рахівником Єнісейської міжрайонової контори „Союзм'ясо", з 19 березня до 20 серпня 1932 р. — бухгалтером заводу „Північна Баварія" у Білгороді, з 1 січня по 1 серпня 1933 р. — бухгалтером київської Жовтневої лікарні, а потім — головним бухгалтером ЗРК бучанських цегелень.

[243] Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „Спілки Визволення України": Невідомі документи і факти.— К., 1995.— 447 с.

[244] Осьмачка Т. Академік С. О. Єфремів: Спогади // Українські вісті.— 1946.— 31 жовт.; Подоляк Б. Сергій Єфремов // Сучасна Україна.— 1951.— 14 жовт.— Ч. 21.— С. 9; Розмай О. Доля Академіка // Календар Відродження на 1952 рік.— Буенос-Айрес, 1951.— С. 143—145; Татусь Михайло. Доля академика С. О. Єфремова // Спілка Ви-

407: ?)[245], 23 липня Андрій Ніковський (EU. III, 600: 1942)[246], 27 липня Йосип Гермайзе (EU. II, 141: ?)[247], 17 серпня Григорій Голоскевич (EU. II, 207: осінь 1934, Тобольськ), 26 серпня Валентин Отамановський (EU. III, 738: 1964, Харків), і остання з цієї групи — 15 січня 1930 р. — Людмила Старицька-Черняхівська (EU. V, 19: 1941)[248]. Ніковський відбував строк у соловецьких таборах. Вийшовши на волю 21 квітня 1940 р., він приїхав у Ленінград до своєї дочки. Юрій Меженко оповідав, що на початку війни Ніковський приходив до нього, просив допомогти влаштуватись на службу. Меженко вважав, що Ніковський помер на початку блокади[249]. Дмитро Нитченко занотував розповідь Сергія Титаренка про долю Г. Голоскевича — його заслання до Тобольська після ярославльської в'язниці та кількох років табору: „Його дружина збиралась відвідати його, але незабаром дістала від нього пакунки з речами чоловіка. А потім дістала й телеграму про те, що Голоскевич помер від хвороби серця. Це було, як розповідав Титаренко, восени 1934 р. Згодом дружина Голоскевича поїхала сама до Тобольська, щоб упорядку-

---

зволення України / Збірник 1.— Мюнхен, 1953.— С. 43—52; Овчаренко Марія. Сергій Єфремов // Овид.— 1960.— Ч. 4—5 (110). Скорочений передрук: Спілка Визволення України / Збірник 2.— С. 84—89; її ж. Сергій Єфремов як літературознавець // Записки НТШ.— Париж; Чікаґо, 1962.— Т. 173.— С. 127—184; Полонська-Василенко Н. С. О. Єфремов: Спогади // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність / Збірник 2.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1964.— С. 90—100; Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик.— 1975.— Ч. 45—46.— С. 91—99; Рубчак Богдан. Літературна критика Сергія Єфремова // 125 років київської української академічної традиції, 1861—1986 / Збірник.— Нью-Йорк, 1993.— С. 443—515; Білокінь Сергій. Заборонена тема? [Про масонство] // Народна газета.— 1995.— Квіт.— № 16 (197).— С. 4.

[245] Архів Служби безпеки України, № 67098 ФП, т. 47; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты.— С. 20, 22, 69, 98—99, 101, 104, 123—124, 137; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 134; 1922.— Т. IV.— С. 20—21, 31, 33, 35, 38—40, 43, 92, 95, 97, 99—100, 108, 149, 160; Цегельський Лонгин. Від леґенд до правди.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1960.— С. 195—198, 200, 260, 262—263, 265, 268, 284—289, 295, 303; Бурко Демид. Володимир Чехівський // Українське Православне Слово.— 1960.— Ч. 11.— С. 8—12; див. те саме: Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя.— Саут-Бавнд-Брук, 1988.— С. 333—344; Спілка Визволення України / Збірник 2.— С. 117—124; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле...— Пок.

[246] Андрій Ніковський // Народна воля (Скрентон).— 1985.— 24 жовт.— Ч. 41.— С. 9; Гирич Ігор. „Люде смертні, народи вічні" // Старожитності.— 1995.— Ч. 1—2 (68—69).— С. 7; Чмырь С. Никовский А. В. // Политические партии России.— С. 395—396. Опубліковано уривок з його свідчень: Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Генеза.— К., 1996.— Кн. 1 (4).— С. 149—160.

[247] Підгайний Семен. Українська інтеліґенція на Соловках: Спогади 1933—1941.— [Б. м.], 1947.— С. 64—66.

[248] Данилевська Н. Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Визначні жінки України.— [Б. м.], 1950.— С. 35—64; Полонська-Василенко Наталія. Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська // Українська літературна газета.— 1960.— Ч. 6 (60).— С. 4, 6; Ч. 7.— С. 9—10; Ч. 8.— С. 7 (Передрук: Спілка Визволення України / Збірник 2.— С. 101—105); Білокінь С. Із родини велетнів // Літературна панорама 1989.— К., 1989.— С. 227—236.

[249] Коментуючи видання листів Б. Антоненка-Давидовича, Д. Чуб зазначив, що А. Ніковський 1942 р. загинув у в'язниці (200 листів Б. Антоненка-Давидовича.— Мельборн, 1986.— С. 167.— Прим.).

вати могилу. Там вона довідалась, що речі й телеграму надіслав їй сам Голоскевич і що в день смерти його запросили були знайомі до театру, але він відмовився. А увечері, розрахувавшись з господарями за мешкання, він лишив якийсь лист для НКВС, куди він мусив трохи не щодня ходити на реєстрацію, й пішов з дому. Вночі він повісився у міському парку"[250].

За справою „Українського Національного Центру" було заарештовано 50 осіб. Членів Центральної Ради ця справа забрала найбільше: 2 березня 1931 р. „одномоментно" узяли чотирьох — Всеволода Голубовича (EU. II, 212: ?), Василя Мазуренка (EU. III, 356: ?)[251], Павла Христюка (EU. II, 496: ?) й Миколу Чечеля (EU. I, 406: ?), 1 квітня 1931 р. арештовано правника Миколу Григоровича Левитського (EU. III, 102: 1935; не плутати з кооператором Миколою Васильовичем Левитським), який від імені УНР підписав мир у Бресті, 27 квітня — Аркадія Степаненка (EU. V, 45: ?)[252]. Заарештували також Дмитра Коліуха (EU. II, 587: бл. 1937), Миколу Любінського (EU. III, 173: 1930-ті), Миколу Стасюка (EU. V, 21: ?) й Миколу Шраґа (EU. IV, 674: 1 лютого 1970), сина згадуваного Іллі Шраґа. Строк ув'язнення давали невеликий — від трьох до шести років. Відгалуженням справи „УНЦ" стала справа УВО, за якою 1934 р. розстріляли члена Центральної Ради Анатолія Пісоцького (Андрія Річицького; EU. IV, 367: 1934, с. Баштанка Миколаївської обл.)[253]. У подальші роки 33 особи, що проходили у справі „УНЦ", були знову ув'язнені за „антирадянську діяльність" і „шпигунство". Із них 21 було розстріляно, а 12 одержали нові строки[254]. Тепер стало відомо, що Микола Левитський 1935 р. помер в одному з концтаборів Красноярського краю, Миколу Чечеля розстріляли 9 вересня

---

[250] Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельборну: Із хроніки мого життя.— Мельборн, [1990].— С. 321—322. Григорій Голоскевич відомий як упорядник правописного словника, що зазнав на еміґрації до десятка видань.

[251] Нова рада.— 1917.— 24 жовт.— № 170.— С. 2.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 8 берез.— № 24.— С. 3.— Шп. 4—5; Нова рада.— 1918.— 20 берез.— № 37.— С. 3.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 15 верес.— № 137.— С. 7.— Шп. 1; Державний вістник.— 1918.— 21 верес.— № 50.— С. 1.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 15 груд.— № 210.— С. 3.— Шп. 2; 19 груд.— № 214.— С. 2.— Шп. 7; Робітнича газета.— 1919.— 7 січ.— № 430.— С. 4.— Шп. 2; 11 січ.— № 431.— С. 3.— Шп. 3; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 201; Т. III.— С. 50; Т. IV.— С. 20, 50, 160; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні.— [Б. м.], [1926].— Т. I.— С. 56, 99, 100. 106, 250, 255—256; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1933.— Ч. 2.— Пок.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів.— Пок.; Суровцова Надія. Спогади.— К., 1996.— Пок.

[252] Народна воля.— 1917.— 7 жовт.— № 117.— С. 2.— Шп. 4; 1918.— 1 січ.— № 185.— С. 1.— Шп. 2; 5 лют.— № 14.— С. 2.— Шп. 4; Нова рада.— 1918.— 10 берез.— № 31.— С. 2.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 28 берез.— № 39.— С. 2.— Шп. 4; Нова рада.— 1919.— 24 січ.— № 16.— С. 3.— Шп. 3; Життя Поділля.— 1919.— 11 берез.— № 69.— С. 2—3; Промінь.— 1919.— 10 листоп.— № 44.— С. 2.— Шп. 2; Україна.— 1920.— 7 серп.— № 127.— С. 1.— Шп. 3; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 24, 128; Т. II.— С. 69; Т. IV.— С. 14, 65, 74, 108—112, 114—115, 123, 149, 156, 176; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. I.— С. 115, 127, 135—136, 140—142, 145, 147—149, 153, 157, 164, 166; Т. II.— С. 37, 191, 195, 202—203; Т. III.— С. 174; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР.— Скрентон, 1963.— Т. 2.— Пок.; Т. 6.— Скрентон, 1965; Т. 7.— Скрентон, 1966.— Пок.

[253] Йому присвячено драму в чотирьох діях Василя Чапленка „Чий злочин" (Пороги.— 1952.— Січ.—лют.— С. 6—11; берез.—квіт.— С. 9—15; трав.—черв.— С. 11—18).

[254] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років...— С. 84.

1937 р. у Суздалі, Василя Мазуренка 21 листопада 1937 р. в Алма-Аті, Аркадія Степаненка 5 вересня 1938 р. у Києві, Всеволод Голубович, як уже сказано, 16 травня 1939 р. помер у ярославльській тюрмі, а Павло Христюк — 19 вересня 1941 р. — в одному з концтаборів Севвостлагу[255].

Поза цими великими групами багато хто загинув поодинці. Член Центральної й Малої Рад, міністр внутрішніх справ УНР Михайло Ткаченко (EU. V, 227: 1920, Москва) був інтернований у Росію, перебував у московському таборі, де 1920 р. й загинув. Після коротких років еміґрації 1922 р. повернувся в Україну Олександр Степаненко (EU. V, 45: 1924, Сибір)[256]. 1924 р. його вислано до РРФСР, де 1924 р. він помер. По-різному оповідають про обставини загибелі Миколи Міхновського (EU. III, 406: 3 березня 1924)[257]. Як писав Петро Мірчук, „[...] під кінець квітня [1924 р.] Міхновський попав знову до казематів ГПУ. По кількох днях переслухань Міхновського звільнено. Він перейшов з тюрми на приватну квартиру, але вже другого дня вранці, 3-го травня 1924 р.[258] Міхновського знайдено мертвим, повішеним у садку. Про обставини смерти Миколи Міхновського не подав ніхто ніколи якогось точнішого звідомлення. Не було ніколи й можливости довідатись якось про те опісля [...] ми вважаємо потрібним насамперед звернути увагу на те, що не існувало ніколи й не існує ніякого доказу, що Микола Міхновський покінчив самогубством. Ніякої записки про свій самогубчий замір Міхновський не залишив[259], перед ніким ніколи думки про самогубство не висловлював. Сам факт, що його знайдено повішеним в приватному саді, аж ніяк не можна вважати якимсь доказом самогубства, коли взяти до уваги, що його смерть наступила в найближчу ніч після звільнення його з казематів ГПУ. Навпаки, знаючи методи ГПУ,

---

[255] Падун-Лук'янова Леся. Розширений іменний покажчик // Суровцова Надія. Спогади.— С. 375—424. Севвостлаг за різних реорганізацій перетворювався на СВИТЛ, „Исправительно-трудовые лагеря Дальстроя" — дислокувався у Далекосхідному й Хабаровському краях. Управління перебувало в Магадані (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник.— Москва, 1998.— С. 382).

[256] Нова рада.— 1917.— 15 груд.— № 209.— С. 3.— Шп. 2; 1918.— 20 берез.— № 37.— С. 2.— Шп. 5; С. 3.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 27 берез.— № 38.— С. 2.— Шп. 4—5; Відродження.— 1918.— 31/18 берез.— № 4.— С. 3.— Шп. 5; 2 квіт.— № 5.— С. 5.— Шп. 1; 8 жовт.— № 154.— С. 3.— Шп. 1; Робітниче слово.— 1919.— 5 січ.— № 429.— С. 3.— Шп. 3; Україна.— 1919.— 26 жовт.— № 62.— С. 3.— Шп. 5.

[257] Антонович Дмитро. Памяти старого самостійника // Календар „Дніпро" на 1937 рік.— Львів, 1936.— С. 117—119; Борис Р. Микола Міхновський.— Львів, 1936.— 32 с.; Гак А. Микола Міхновський // Пробоєм.— 1943.— Ч. 4 (117).— С. 233—237; Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна.— 1957.— Ч. 11.— С. 4—9; Батуринець В. Правда про самостійництво М. Міхновського // Вільна Україна.— 1967.— Ч. 54.— С. 21—23; Стовба Олександер. Матеріяли до історії роду Міхновських // Український історик.— 1983.— Ч. 78—80.— С. 74—92; див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5: A Bibliography.— Toronto; New York, 1971.— P. 247—248 (30 назв).

[258] Один із засновників партії хліборобів-демократів Віктор Андрієвський подавав дещо іншу дату: „28 травня 1924 року, — писав він, — скінчив своє життя один із визначних українських діячів — Микола Іванович Міхновський" (Андрієвський Віктор. Микола Міхновський // Сурма.— 1951.— Трав.— Ч. 31.— С. 3).

[259] Навпаки, дружина Дмитра Антоновича Катерина згадувала: „А ще пізніше прийшла до Праги вістка про смерть Миколи Міхновського, що він повісився і лишив записку: „Ліпше я сам повішуся, як мають мене большевики повісити" (Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна.— 1957.— Ч. 11 (107).— С. 9).

мусимо при[й]няти за безсумнівний факт, що ГПУ зліквідувало фізично Міхновського, повісивши його ніччю в „приватному" саду, щоб цим заінсценізувати версію про самогубство"[260].

Трагічно загинув генерал-хорунжий УНР Юрій Тютюнник (EU. V, 226: 1929, Москва). Спровокованого ГПУ до повернення в Україну, 1929 р. його було заарештовано й розстріляно у Москві[261]. 1930 р. ув'язнено Федора Крижанівського. Відбувши три роки, він повернувся 1933 р. до Києва. 1938 р. був заарештований удруге й розстріляний. Повернувшись з еміґрації, під час голодомору 1932 р. на Кубані помер авіатор, генерал-хорунжий Віктор Павленко[262]. Неподалік, у Сухумі, уночі 14 квітня 1933 р. помер Степан Ерастов*. У 1933—1934 рр. були ув'язнені Сергій Вікул, Михайло Полоз (EU. IV, 124: 3 листопада 1937, Соловки), Олександр Шумський (EU. IV, 686: 18 вересня 1946, Соловки[263]) та Микола Вороний (EU. V, 654: 7 червня 1938, Одеса). 1937 р. загинули Євген Касьяненко (EU. II, 429: ?)[264] та Олександр Янко[265].

Постанову про початок слідства у справі М. Вороного М. Акімов-Егідес виніс 28 березня 1934 р. Того самого дня заповнено анкету обвинуваченого, допитано і Вороного, і свідків — Івана Ле, Петра Колесника, Аркадія

---

[260] Мірчук Петро. Микола Міхновський — Апостол української державности.— Філядельфія, 1960.— С. 127—128.

[261] Отаман Тютюнник // Селянська доля.— 1923.— Ч. 8; Середа М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної Калини.— 1930.— Ч. 10.— С. 15—17; За державність.— Варшава, 1931.— Т. 3; Андрусяк М. Як зловлено Юрка Тютюнника // Вістник.—Львів, 1938.— Кн. 3.— С. 228—230; Яськевич С. З листів до редакції // Літопис Червоної Калини.— 1938.— Ч. 10.— С. 23; Кобець О. Вертайтесь до дому // Український Православний Календар на 1954 рік.— St. Bound Brook, N. J., 1953.— С. 122—126; Капустянський М. Отамани-генерали-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники // Розбудова держави.— 1958.— Ч. 1.— С. 1—6; Білоус М. До чуток про Тютюнника // Тризуб.— 1962.— Ч. 3 (15).— С. 16—17; Вишнівський Олександер. Повстанський рух і отаманія / Збірник.— Дітройт, 1973.— С. 85—95; Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 197—200.

[262] Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 191—193.

* Лист П. Понятенка до Біографічної комісії УАН (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукописів. Х., 5429). Цієї дати у словнику В. Верстюка—Т. Осташко немає.

[263] Соловецький ВТТ було розформовано 4 грудня 1933 р. В'язнів, апарат і майно передано Біломоро-Балтійському виправно-трудовому таборові (далі — ВТТ), який ліквідовано 18 вересня 1941 р. за розпорядженням СНК СРСР. Таким чином, вказана локалізація місця смерти Шумського неможлива (Система исправительно-трудовых лагерей.— С. 162—163, 394—396).

[264] Вісник УГВК.— 1917.— 18 серп.— № 9—10.— С. 7.— Шп. 1; Нова рада.— 1918.— 8 берез.— № 29.— С. 1.— Шп. 4; Коваленко Г. А. До страшних днів у Київі.— Київ; Львів, 1918.— С. 21. Підп.: Гетьманець Гр.; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 42; Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // З минулого / Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 86—87; Костюк Гр. Зустрічі і прощання.— С. 618—619, 621.

[265] Народна воля.— 1918.— 19 січ.— № 4.— С. 1.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 10 квіт.— № 12.— С. 2.— Шп. 5; 11 квіт.— № 13.— С. 2.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 17 квіт.— № 55.— С. 2.— Шп. 2; 31 жовт.— № 27 (98).— С. 1.— Шп. 2—4; 29 груд.— № 104 (33).— С. 1.— Шп. 1; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 158; Т. IV.— С. 7, 11—12, 45, 49; Соловей Дмитро. Розгром Полтави.— Вінніпеґ, 1974.— С. 135, 140.

Добровольського та Любомира Дмитерка. За кілька днів, 31 березня, особлива нарада визначила йому три роки ВТТ із заміною на заслання до Казахстану на такий самий строк. Виїхавши „одиночним порядком" через Харків, Вороний спробував зустрітися з Балицьким, а оскільки зарозумілий сатрап його не прийняв, передав на його ім'я письмове клопотання. 9 червня судова трійка несподівано замінила тирічне заслання до Казахстану на висилку із забороною проживати в Україні, Білорусі, Московській та Ленінградській областях[266]. Він мешкав у Воронежі, потім у Бєжиці, а влітку 1937 р. переїхав до Піщанобрідського району Одеської області, де 14 квітня 1938 р. його арештували. Особлива трійка при УНКВС Одеської області 29 квітня 1938 р. ухвалила розстріляти і поета, і ще 12 його посправників-селян. Микола Вороний загинув 7 червня 1938 р.[267]

Хроніку репресій проти колишнього члена Центральної Ради, колишнього наркома освіти України Олександра Шумського відтворив Юрій Шаповал. Як показав дослідник, його було заарештовано 13 травня 1933 р. на станції Толмачово біля Ленінграда в будинку відпочинку. Формальною причиною арешту стали свідчення Ф. Бея-Орловського, К. Максимовича та кількох інших осіб, притягнутих у справі „УВО", щодо його участи в цій організації. Одержавши 10 років, він опинився у Суздальському політізоляторі ОГПУ, а тоді на Соловках, де його утримували в одиночці кремлівського спецізолятора. Як не дивно, його життєвий шлях тривав до осені 1946 р.[268] Щодо Шумського довгий час вважалося, що він наклав на себе руки. Певний час побутувала версія про його самогубство, поки в газеті „Московские новости" не було опубліковано (1992, № 31) свідчення Павла Судоплатова, згодом розгорнуті у його мемуарах: „Абакумов также сказал, что направит в Саратов спецгруппу, чтобы ликвидировать Шумского, а в мою задачу входит устроить так, чтобы его сторонники не догадались, что его ликвидировали. Майрановский, в то время начальник токсикологической лаборатории МГБ, был срочно вызван в Саратов, где в больнице лежал Шумский. Яд из его лаборатории сделал свое дело: официально считалось, что Шумский умер от сердечной недостаточности [...] В Москве этой операции придали небывалое значение"[269].

Усі, хто пише про обставини смерти академіка Михайла Грушевського (EU. II, 250: 25 листопада 1934, Кисловодськ)[270], базуються на спогадах його учениці Оксани Степанишиної. Вона оповіла, що 15 жовтня 1934 р. Грушевський з дружиною й дочкою приїхав до Кисловодська, де вони

---

[266] ЦДАГО України у Києві, № 30375 ФП / кор. 151.

[267] Ільєнко Іван. О Боже! За віщо? // Ільєнко І. У жорнах репресій.— К., 1995.— С. 233—261.

[268] Шаповал Ю. Не самогубець! // Шаповал Ю. Людина і система.— К., 1994.— С. 134—152.

[269] Судоплатов Павел. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля.— Москва, 1997.— С. 296; його ж. Спецоперации...— С. 409.

[270] Білокінь Сергій. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай // Український історик.— Нью-Йорк, 1995.— Т. 124—127, кн. 1—4.— С. 180—189; див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5.— P. 223—229 (148 записів); Wynar Lubomyr R. Mykhailo Hrushevskyi, 1866—1934: Bibliographic sources.— New York; Munich; Toronto, 1985.— P. 173—203 (405 записів).

спинились у санаторії Комітету сприяння ученим. Тут на початку листопада в нього раптом від інфекції з'явився на спині карбункул. Для потрібної операції його відвезли до хірургічного відділу міської лікарні. Марія Сильвестрівна попрохала його дозволити запросити на операцію лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і поспішно зробив операцію сам. Після цієї операції, замість полегшення, хворому стало гірше. Хургін зробив нову операцію, але самопочуття стало ще гірше. У той час у Кисловодську відпочивав відомий московський лікар Бурденко*, але Грушевська довідалась про це запізно. Все ж таки 24 листопада вона запросила його до Михайла Сергійовича. Оглянувши хворого, він вийшов з палати обурений: „Що це мене покликали до вмираючої людини?" Марія Сильвестрівна почула ці слова зовсім випадково, проходячи повз, — вони її приголомшили, оскільки були цілковитою несподіванкою. Ніщо ніби не віщувало кінця. 25 листопада (О. Степанишина пише — 24) о 5 годині вечора Михайло Грушевський помер[271]. В українській некомуністичній історіографії встановилась однозначна думка, що таким способом його штучно було усунуто з життя[272].

Те, що дехто з членів Центральної Ради залишався за кордоном, більшовиків непокоїло. 1926 р. від кулі терориста загинув у Парижі Симон Петлюра (EU. III, 856: 25 травня 1926, Париж)[273]. Після війни чотирьох діячів було за кордоном викрадено, — вони загинули в СРСР в ув'язненні. Першим у березні 1945 р. в Катовіцах заарештовано Івана Фещенка-Чопівського (EU. I, 878: 2 вересня 1952). Він загинув у Абезі Кожвинського району Комі АРСР 2 вересня 1952 р.[274] У травні 1945 р. радянська контррозвідка вивезла з Праги до Києва Миколу Ґалаґана (EU. II, 115: ?)[275]. Його життєвий шлях скінчився у Лук'янівській в'язниці. За свідченням

* Мемуаристка назвала його Буценком. Микола Нилович Бурденко (1876—1946) був одним із творців хірургії нервової системи (нейрохірургії), академіком, генерал-полковником медичної служби. Що ж до Опанаса Івановича Буценка (1889—?), то це був член партії з 1909 р. Він увійшов до першого складу ЦК КП(б)У, був головою Харківського окрвиконкому тощо.

[271] Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні.— Львів, 1943.— Ч. 3.— С. 5. Підп.: О. М. Пор.: Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай.— С. 180—189.

[272] Див., напр.: Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933.— [Paris], 1959.— С. 916—917; Костюк Григорій. Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського // Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми.— Торонто; Балтімор, 1983.— С. 30. Натякає на таку можливість Л. Винар (Винар Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріяли.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— С. 245). Набагато стриманіше підходить до такої оцінки Р. Пиріг, який, покликаючись на статтю у „Вечірньому Києві", нарікає на те, що „ніяких доказів не наводиться" (Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття.— К., 1993.— С. 140).

[273] Стовба Олександер. Матеріяли до роду Петлюр // Український історик.— 1979.— Ч. 61—64.— С. 69—78. Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5.— P. 251—265 (417 записів).

[274] Ярошевич Дарія. Спогад про І. Фещенка-Чопівського // Свобода.— 1984.— 7 січ.— С. 2—3; Те саме див. у: Літопис Волині.— Вінніпеґ, 1988.— Ч. 15.— С. 136—139. Нотатки закінчуються повідомленням: „Помер, дуже далеко від родини, 2-го вересня 1949 року".

[275] Нова рада.— 1917.— 28 жовт.— № 174.— С. 3.— Шп. 4; 1918.— 5 січ.— № 3.— С. 2.— Шп. 1; Державний вістник.— 1918.— 26 жовт.— № 63.— С. 1.— Шп. 2; Нова рада.— 1918.—

Ірини Нітефор (Торонто), дочки члена Центральної Ради економіста Валентина Садовського (EU. IV, 492: 24 листопада 1947, Київ)[276], його було забрано 12 травня 1945 р. Він загинув у Лук'янівській тюрмі 24 листопада 1947 р. 27 травня 1945 р. ОКР „Смерш" 4 гвардійської танкової армії заарештував старенького Максима Славінського (EU. IV, 746: листопад 1945, Київ)[277]. Він помер у тюрмі № 1 УНКВС Київської области 23 листопада 1945 р. о 23.30 вечора.

Виходить, із тих членів Центральної Ради, що залишались на території СРСР, з усіма розправилися ще до війни. З новоприбулих — четвірки викрадених — найдовше прожив (до 2 вересня 1952 р.) Фещенко-Чопівський. Подивимось, хто був живий за кордоном на момент його смерти.

Наприкінці 1953 р. на еміґрації віднайшлося 12 колишніх членів українського парламенту, що підтримували між собою стосунки* й спромоглися на спільну акцію. Никифор Григоріїв-Наш (EU. II, 254: 5 серпня 1953) склав від їхнього імені спільну „Декларацію", яку вони підписали, підсумувавши свою державотворчу діяльність із 35-річної дистанції та з позиції набутого досвіду[278]. Насправді за кордоном жило їх більше, тільки вони, певно, розгубилися. Так, Никифор Григоріїв помер щойно 5 серпня 1953 р., Михайло Єреміїв — 16 вересня 1975 р. (EU. V, 769: 16 вересня 1975, Женева)[279], Павло Зайцев — 2 вересня 1965 р. (EU. V, 800: 2 вересня 1965, Мюнхен)[280], Володимир Кедровський — 13 березня 1970 р. (EU. II, 434: 13 березня 1970, Нью-Йорк)[281], Микола Ковалевський — 18 серпня 1957 р. (EU. II, 641: 18 серпня 1957), Андрій Лівицький — 17 січня 1954 р.

---

30 жовт.— № 200.— С. 4.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 17 груд.— № 212.— С. 4.— Шп. 4; Нова рада.— 1918.— 17 груд.— № 235.— С. 4.— Шп. 1; 19 груд.— № 237.— С. 1.— Шп. 5; Робітнича газета.— 1919.— 17 січ.— № 435.— С. 4.— Шп. 1—2; Україна.— 1919.— 16 серп.— № 7.— С. 3.— Шп. 3; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. І.— С. 9, 61; Т. ІІІ.— С. 22, 34, 50, 78, 127; Організація Українських Націоналістів, 1929—1954.— [Париж], 1955.— С. 279, 360; Шаповал Микита. Щоденник.— [Нью-Йорк], 1958.— Част. І—ІІ.— Пок.; Самчук Улас. На білому коні. Вид. 3.— Вінніпег, 1980.— С. 8, 12, 72.

[276] В. В. Садовський // Тризуб.— 1960.— Ч. 5.— С. 8; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции.— Praha, 1996.— Часть 2.— С. 646; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради.— С. 155—156.

[277] Зубенко А. М. А. Славінський // Тризуб.— 1960.— Ч. 5.— С. 6—8.

* Панас Феденко написав згодом некролог на свого колегу Д. Чижевського, Яків Зозуля — на К. Ніщеменка.

[278] Білокінь С. Українська Центральна Рада // Мета.— 1992.— Лют.—берез.— № 2 (312); 3 (313).— С. 1.

[279] Єреміїв Михайло. Як воно було? // Мета.— 1957.— Верес.— Ч. 5 (21).— С. 1—3; Присутній. Недаремне життя // Народна воля.— Скрентон, 1959.— 12 верес.— С. 6. (Те саме: Присутній. 70-літній ювілей редактора Михайла Єреміїва // Український голос.— Вінніпеґ, 1959.— 5 серп.— С. 6); Лівицький Андрій. Михайлові Єремієву — 85 років // Українське слово.— 1974.— 22 верес.— С. 3—4; Сірий Олександер. М. Єремієву — 85 років // Вільне слово.— 1974.— 9 листоп.— С. 3; Феденко Панас. Із „дипломатичної" діяльности п. Михайла Єремієва // Український голос.— 1975.— 1 січ.— Ч. 1.— С. 11—12; Маценко Павло. Михайло Єреміїв // Український голос.— 1975.— 8 жовт.— Ч. 41.

[280] Міяковський В. П. І. Зайцев // Сучасність.— 1968.— Ч. 3.— С. 100—118.

[281] Бібліотека Володимира Кедровського // Новини з Академії.— Нью-Йорк, 1985.— Листоп.— Ч. 9.— С. 4.

(EU. III, 176: 17 січня 1954, Карлсруе)[282], Борис Мартос — 19 жовтня 1977 р. (EU. III, 322: 19 вересня 1977, Юніон, Нью-Джерсі)[283], Дмитро Чижевський — 18 квітня 1977 р. (EU. I, 496: 18 квітня 1977, Гайдельберг)[284], Євген Онацький — 27 жовтня 1979 р. (EU. III, 694: 27 жовтня 1979, Буенос-Айрес)[285], Олександр Сливинський — 1956 р. (EU. IV, 770: 1953, Канада)[286], Левко Чикаленко — 7 березня 1965 р. (EU. I, 494: 7 березня 1965, Нью-Йорк)[287], Олександр Шульгин — 14 березня 1960 р. (EU. IV, 683: 4 березня 1960, Париж)[288], Андрій Яковлів — 14 травня 1955 р. (EU. V, 737: 14 травня 1955, Нью-Йорк). Стільки членів Центральної Ради залишалося ще на чужині, коли в СРСР „це питання" було вже давно вичерпане. Але це навіть не повний список. Крім перелічених, за кордоном померли відсутні у словнику В. Верстюка—Т. Осташко Соломон Ґольдельман (EU. II, 65: 3 січня 1974, Єрусалим)[289], Андрій Ліхнякевич[290],

---

[282] Бюлетень Союзу бувших Українських Вояків у Канаді.— 1964.— Ч. 18; Вишніївський О. Притомність Духу // За державність / Збірник XI.— Торонто, 1966.— С. 192—198; Лівицька Марія. На грані двох епох.— Нью-Йорк, 1972.— Пок.

[283] Мартос Борис. Автобіографія // Вільна Україна.— 1970.— Ч. 62.— С. 11—17; його ж. Перші кроки Центральної Ради // Український історик.— 1973.— Ч. 39—40.— С. 99—112; Бакало І. Борис Миколайович Мартос // Український збірник.— Мюнхен, 1959.— Кн. 15.— С. 1—8; Липовецький І. Борис Мартос // Дороговказ.— 1969.— Ч. 24 (44).— С. 7—10; Біда М. Професор Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик.— 1977.— Ч. 55—56.— С. 101—105.

[284] Пизюр Євген. Дмитро Іванович Чижевський.— [Новий Ульм], 1955.— 52 с.; Феденко Панас. Дмитро Чижевський: Спомин про життя і наукову діяльність // Український історик.— 1978.— Ч. 57—59.— С. 102—118; Ч. 60.— С. 100—118; Чижевський Д. Життєпис // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 11.— С. 29—33; Чуднов Олександр. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський: Бібліографічний покажчик.— Кіровоград, 1994.— 20 с.

[285] Вертипорох С. Євген Онацький // Свобода.— 1958.— 26, 29 квіт.; Голод Р. Професор Євген Онацький // Овид.— 1964.— Ч. 4 (131).— С. 17—20; Гаврилюк М. Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917—1964.— Буенос-Айрес, 1964.— 61 с.; Винар Любомир. Євген Онацький — чесність з нацією // Український історик.— 1980.— Ч. 65—68.— С. 153—179.

[286] Народна воля.— 1918.— 16 берез.— № 30.— С. 4.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 3 трав.— № 31.— С. 3.— Шп. 3; 1 черв.— № 52.— С. 3.— Шп. 1; 15 листоп.— № 186.— С. 6.— Шп. 1; 15 груд.— № 210.— С. 4.— Шп. 1—2; 16 груд.— № 211.— С. 1.— Шп. 5; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 11, 62, 119, 157; Дорошенко Д. Історія України...— Т. II.— Пок.; За державність / Збірник 10.— 1964.— С. 18, 26; Суровцова Н. Спогади.— Пок.

[287] Іванівська Тетяна. Л. Є. Чикаленко як археолог // Український історик.— 1970.— Ч. 25—27.— С. 132—139.

[288] Помер професор О. Я. Шульгин // Молода Україна.— Торонто, 1960.— Ч. 69.— С. 17; Маркусь В. Останні зустрічі з Олександром Шульгином // Овид.— 1961.— Ч. 6 (117).— С. 25—27: Збірник на пошану Олександра Шульгина // Записки НТШ.— Париж; Мюнхен, 1969.— Т. 186.— 359 с.

[289] Биковський Левко. Молодечі роки визначного діяча // Український Самостійник.—1965.— Ч. 19.— С. 27—31; його ж. Професор Др Соломон І. Ґольдельман як адміністратор // Самостійна Україна.— 1965.— Ч. 5 (195).— С. 24—30; його ж. Соломон І. Ґольдельман // Вільна Україна.— 1965.— Ч. 46.— С. 20—22; його ж. С. І. Ґольдельман як науковець // Самостійна Україна.— 1966.— Ч. 2 (204).— С. 16—21.

[290] Відродження.— 1918.— 21 квіт.— № 22.— С. 4.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 21 квіт.— № 59.— С. 3.— Шп. 5; Михайлівська-Цимбал Тетяна. Спогади.— Буенос-Айрес, 1984.— С. 68. Пор.: С. 208.

Корнель (Корній) Ніщеменко помер наприкінці червня 1966 р. у Детройті[291], Тиміш Олесіюк (EU. III, 683: 14 вересня 1978)[292], Віктор Приходько (EU. IV, 260: 6 лютого 1982, Нью-Йорк)[293], Кость Туркало (EU. V, 318: 17 жовтня 1979, Нью-Йорк)[294], Панас Феденко (EU. I, 865: 10 вересня 1981, Мюнхен)[295]. Останнім відійшов 12 серпня 1990 р. Антін Постоловський (EU. IV, 166: 1990)[296]. Виходить, фізичною межею покоління можна вважати сімдесяті роки. Як бачимо, за кордоном члени Центральної Ради до 70-х рр. дожили доволі масово. Навпаки, перегляд численних біограм показує, що в умовах більшовизму визначним українським діячам жити не випадало. Їх зводили зі світу безжально, і процес їхньої ліквідації відбувався планово й систематично.

Існує невеличка група членів Центральної Ради, доля яких начебто ставить під сумнів цю побудову. Склалося так, що дев'ятеро членів Центральної Ради померли своєю смертю в Україні. Розглянемо ці випадки. Так, спершу помер від голоду Петро Стебницький (EU. V, 36: 14 березня 1923, Київ), за ним — академік Микола Біляшівський (EU. I, 227: 21 квітня 1926, Київ). Олександр Волошин та Володимир Шемет (EU. IV, 637: 14 травня 1933) — обидва померли 1933 р., а кооператор Микола Васильович Левитський (EU. III, 102: 1 грудня 1936) — 1934 р. Вони встигли відійти до початку Великого Терору. Той вир, що засмоктував насмерть, пощастило обминути географічно Дмитрові Ісаєвичу. У найгостріші роки він жив на Волині, себто поза УРСР, у Польщі (помер у Стрию 17 січня 1973 р.).

19 листопада 1948 р. померла стероризована подружжям Плотичерів, що вселились у кабінет Михайла Сергійовича і напередодні цього фатального дня її брутально пограбували, Марія Сильвестрівна Грушевська (EU. II, 250: 1953). Після загибелі чоловіка НКВС заарештував їхню дочку Катерину Михайлівну (EU. II, 249: 1953)[297], чоловікового брата Олександ-

---

[291] Лончина Богдан. Корнель Ніщеменко // Свобода.— 1966.— 10 серп.— Ч. 146; З. [озуля] Я. Пам'яті Корнія Семеновича Ніщеменка // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту.— 1966.— Ч. IX (XII).— С. 211—214.

[292] Нова рада.— 1917.— 14 листоп.— № 185.— С. 2.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 6 лют.— № 15.— С. 1.— Шп. 5; 16 берез.— № 30.— С. 3.— Шп. 1; Шаповал Микита. Щоденник.— [Нью-Йорк], Част. I—II.— С. 92; Част. II.— С. 85; Биковський Лев. З Генеральної губернії до Вартеґау: Спомини, 1944—1945.— Денвер, 1973.— С. 11—12, 74, 82, 89—99; його ж. З Европи до Америки: Подорожні замітки, 1946—1948.— Денвер, 1975.— С. 10, 13, 15—16, 111, 113—114, 118, 120, 123.

[293] Січинський В. Під сонцем Поділля // Свобода.— 1956.— 12 трав.— Ч. 233.

[294] Туркало К. Спілка Визволення України // Нові дні.— 1969.— Жовт.— Ч. 237; Листоп.— Ч. 238.— С. 10—13; Груд.— Ч. 239.— С. 7—15; Ювілейні дати // Нотатник.— 1972.— Ч. 9 (120); Туркало — московські запроданці й „ҐПУ—КҐБ".— Нью-Йорк, 1976.— 48 с.; Свобода.— 1979.— 20 жовт.

[295] Антонович М. Панас Феденко // Український історик.— 1982—1983.— Ч. 75—77.— С. 151—153; Свобода.— 1991.— 7 верес.— Ч. 171.— С. 3; Погребенник Федір. Панас Феденко — політичний діяч, історик, письменник // Рада.— 1992.— 28 серп.— № 32 (2856).— С. 3.

[296] Білокінь С. Пам'яті останнього члена Центральної Ради // Вісті з України.— 1991.— Трав.— № 19 (1673).— С. 6; його ж. Пам'яті секретаря Центральної Ради // Літературна Україна.— 1991.— 16 трав.— № 20 (4429).— С. 7.

[297] Малик Ярослав. Катерина Грушевська // Український історик.— 1991—1992.— Ч. 110—115.— С. 265—277; Матяш Ірина. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997.— 224 с.

ра Сергійовича Грушевського (EU. II, 253: ?), сина чоловікової сестри Ганни Сергіївни Сергія Вікторовича Шамрая й чоловіка сестри останнього — Ольги Вікторівни. Дочку незмінного голови Центральної Ради Катерину Грушевську було ув'язнено 10 липня 1938 р. Спочатку її утримували на Інститутській, де випробуваними методами домоглися неймовірних самообмов. 15 серпня її змусили написати заяву наркомові НКВС О. Успенському, в якій вона визнала себе членом націоналістичної організації з 1918 р. 7 вересня датується зведений протокол допиту — наслідок трудів заступника начальника 2 відділення 4 відділу 1 управління НКВС УРСР Хаєта[298] — 48 сторінок машинопису*. Одержавши потрібні зізнання, її перевели до Лук'янівської тюрми. 15—16 квітня 1939 р. відбувся суд[299]. Подальші шляхи вченої вивчено недостатньо. Відомо, що вона працювала у радгоспі Сусуман біля Магадану, потім у радгоспі Ельґен[300] (якутською мовою означає „мертвий"). Останній лист дістався до рук її матері у листопаді 1941 р. К. Грушевська померла 30 березня 1943 р. у Темлазі[301]. Марія Си-

[298] Хаєт Михайло Ізраїльович († 1957, Київ) — чекіст, оперативник IV відділу УДБ НКВС УРСР. Наостанку начальник І відділу 2 управління МДБ УРСР. За наказом МДБ СРСР від 4 січня 1950 р. звільнений з органів МДБ „за невозможностью дальнейшего использования" (ЦДАГО України у Києві, № 51728 ФП / кор. 68, арк. 68). Як відзначав М. Жулинський, знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, Плужника. До цих імен можна додати також імена Михайла Бойчука, Бориса Антоненка-Давидовича. Похований на Байковому кладовищі, навпроти могили Г. Епіка (Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели.— Балтимор; Торонто, 1990.— С. 301—302, 304—306; Жулинський М. Слово про дружину поета // Україна.— 1990.— 7 січ.— № 1 (1717).— С. 14; ...З порога смерті...— К., 1991.— Вип. 1.— С. 46, 84, 246).

* Підшитий до слідчої справи примірник протоколу є копією. Підпису К. Грушевської тут ніде не знаходимо. Місцезнаходження оригіналу невідоме.

[299] Посправник Катерини Михайлівни професор Костянтин Штепа залишив цікавий аналіз свого тюремного досвіду: „В этой „пьесе", состряпанной НКВД, и мне лично отводилась какая-то роль, которую мне надлежало сыграть на следствии, а, может быть, и на показательном судебно-политическом процессе, который, возможно, предполагался. Я, естественно, сопротивлялся [...] Сопротивление мое было, наконец, сломлено. Не столько даже „конвейером" с лишением сна и угрозами избиения [...], сколько „очной ставкой" с дочерью самого Грушевского и с коллегой по университету — проф. Мирза-Авакьянц. Е. М. Грушевская на очной ставке со мною заявила, что я действительно был соучастником и ее, и ее покойного отца по контрреволюционной деятельности, направленной к свержению советской власти и, в частности, к подготовке вооруженного восстания [...] Я прекрасно понимал, чем были вызваны такие показания, но вместе с тем для меня стало ясным, что дальнейшее мое сопротивление бесполезно [...] Я начал уже понимать Зиновьева, Бухарина и других вождей оппозиции, фигурировавших на судебных процессах и так легко, казалось, соглашавшихся со всеми возводимыми против них обвинениями" (Новый журнал.— Нью-Йорк, 1959.— Кн. LVIII.— С. 164—165). Залишається додати, що на суді одне із засідань відбулось „в отсутствии других подсудимых и конвоя". На цьому засіданні професор Штепа заявив: „С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД [...] Я вскрыл националистическую группу, возглавляемую Сахновским, Лозовиком, Скляровым и др. Националистическую организацию, возглавляемую Грушевским М. С., я также вскрыл и разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания, и я их выполнял. Я был командирован в г. Москву для выявления антисоветской националистической деятельности Грушевского М. С., и это задание выполнил. Мне приходилось работать в особо тяжелых условиях" (Арк. 206).

[300] В Ельґені побували Зінаїда Тулуб і Євгенія Ґінзбург (Ільєнко І. У жорнах репресій.— С. 285).

[301] Темніковський табір засновано 6 червня 1931 р. 12 жовтня 1948 р. реорганізовано в Особливий табір № 3 (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР.— С. 478—480). На момент смерти К. Грушевської начальником Темлагу був полковник І. Карпов.

львестрівна померла ніби у власному домі і у власнім помешканні, але ж у самісінькім епіцентрі терору, що її, можливо, якоюсь мірою захистив[302].

1 лютого 1970 р. у Львові помер товариш голови Центральної Ради Микола Шраґ, котрий, як пригадуємо, проходив у справі „УНЦ". Художник-бойчукіст Сергій Колос[303], якого я знав особисто (мене привів до нього маляр Микола Стороженко), перебував в ув'язненні у Полтаві 1934 р. Коли його випустили, він виїхав у добровільне заслання — до Середньої Азії. Працював у Фергані, Маргелані, Ташкенті. 1937 р. переїхав до Ленінграда. 2 вересня 1941 р. його заслали на Урал. У 1953—1964 рр. він мешкав на Сінному базарі (Львівська площа, 6, пом. 8), а потім на бульварі Дружби народів, 3-а, пом. 61. Помер 19 грудня 1969 р.*

Отже, перегляд і цих персоналій підтверджує головний висновок. У Радянському Союзі члени Центральної Ради підлягали ліквідації. Частково вони загинули під час воєнних дій. Решту вбито в мирні часи, причому багатьох було арештовано ще до початку Великого Терору. Вони одержували тоді порівняно невеликі строки ув'язнення. Але, як правило, на волю їх уже ніколи не пускали.

Хотілося б зіставити наведений матеріал з російськими персоналіями — міністрами дореволюційної Росії, членами Тимчасового уряду[304]. Як з'ясовується, протягом 1918—1921 рр. більшовики розстріляли провідних діячів правих партій, серед них Л. Бобров, П. Булацель, І. Восторгов, А. Вязігін, А. Дубровін, Л. Злотников, А. Коновніцин, С. Лєвашов, Н. Маклаков, Б. Нікольський, Є. Разуміхіна, Н. Родзевич, Н. Родзевич, І. Щегловітов[305]. 1919 р. за вироком ВЧК розстріляно двох колишніх міністрів внутрішніх справ дореволюційної Росії — А. Хвостова та А. Протопопова. 1918 р. — згаданого раніше міністра юстиції І. Щегловітова[306].

У березні—жовтні 1917 р. в Росії владні функції виконували чотири склади Тимчасового уряду та проміжний орган — Директорія. Разом у всіх складах Тимчасового уряду брало участь 38 осіб. 7 січня 1918 р. група

---

[302] Пор.: Білокінь С. Діалектика нищення // Вісті з України.— 1991.— Груд.— № 50 (1704).— С. 4.

[303] У великій за обсягом праці „Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади" Н. Павлушкова раз у раз підкреслювала, що не може оповідати про організацію конкретніше і докладніше, аби не нашкодити ще живим людям. На цьому тлі дуже несподівано виглядає таке місце: „Артисти-малярі: Фотій Красицький (онук Шевченка), брати Кричевські, С. Колос, Бойчук, Падалка, Козик, скульптор Севера також були пов'язані з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Вони спрямовували свою творчість у напрямку ідей СВУ, хоч я не знаю напевне, чи були вони членами СВУ формально" (Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність / Збірник 2.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1964.— С. 40). 1964 р., коли вийшла книжка, був живий не лише Колос, а й Іван Севера († 1971). Авторка мусила їх добре знати, адже була студенткою Київського художнього інституту, — вступила у серпні 1927 р., була звільнена з другого курсу архітектурного факультету 28 червня 1929 р. (ДАмК, ф. р-622, оп. 1, № 730, арк. 1).

* Роки проживання за вказаними адресами уточнила дочка митця — Ганна Сергіївна.

[304] Пор., напр.: Политические деятели России, 1917: Биографический словарь.— Москва, 1993; Политические партии России...

[305] Правые партии: Документы и материалы.— Москва, 1998.— Т. I.— С. 19—20.

[306] Щербакова А. А. Министры дореволюционной России: Краткий биографический справочник.— Москва, 1975.— Л. 7, 8, 40.— Машинопись.

солдатів і матросів убила в Маріїнській в'язничній лікарні державного контролера Тимчасового уряду Ф. Кокошкіна та міністра землеробства А. Шингарьова[307]. Наприкінці громадянської війни на еміґрації опинились 19 колишніх міністрів, серед них Авксентьєв, Бернацький, Вердеревський, Гучков, Керенський, Коновалов, Львови, Мілюков, Родичев, Терещенко, Третьяков, Церетелі, Чернов. Після 1922 р., коли вислано А. Пєшехонова та С. Прокоповича, у Росії залишились 13 осіб. 1922 р. повернувся В. Львов, 1925 — М. Скобелєв. Доля тих членів Тимчасового уряду, що залишилися з більшовиками або повернулись, склалася так. Протягом 1929—1934 рр. померли А. Зарудний, Н. Кішкин, А. Мануйлов, С. Ольденбурґ і С. Салазкін. 1927 р. заарештований і засланий до Томська В. Львов, де й помер 1934 р. 1938 р. були розстріляні А. Верховський, С. Маслов і М. Скобелєв, 1939 р. — А. Нікітін та Д. Шаховської, 1940 р. — П. Малянтович і Н. Некрасов. Пережив заслання і 1956 р. був звільнений лише К. Гвоздьов (його подальша доля невідома). 1951 р. помер у чині генерал-директора шляхів і будівництва III рангу А. Ліверовський[308].

Організований характер Великого Терору. Численні автори висловлюють такий погляд (як правило, з документами ці люди не працювали): мовляв, Великий Терор відбувався відносно стихійно. Стихійно — значить, винних немає. Це саме те, що комусь потрібно. Тим часом московський історик О. Хлевнюк ствердив, що з особливо таємних постанов Політбюро (проходили вони під грифом „Окрема папка") випливає однозначний висновок: „[...] так называемый „1937 год" был вовсе не серией стихийных и беспорядочных арестов и расстрелов (как казалось раньше), но в основном единой, организованной во всесоюзном масштабе операцией"[309].

За відомостями колишнього співробітника УДБ ОГПУ Вадима Денисова, в основу цілковито таємної спеціальної інструкції, якою завжди користувались під час підготовки оперчекістського складу перед проведенням будь-яких масових „очисних" операцій, було покладено досвід „Кубанської операції 1932—1933 рр." Ця операція була спрямована головним чином проти кубанського козацтва, серед якого, на думку ОГПУ, нараховувалося не менш як 90 відсотків нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за оперативним планом, розробленим в УДБ ОГПУ під керівництвом третього заступника голови ОГПУ й начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції Г. Прокоф'єва (1895—1937)[310]. У спеціальних оперативних загонах, сформованих із внутрішніх військ ОГПУ та військ прикордонної охорони, разом із чекістським складом і місцевими силами ОГПУ у Кубанській операції узяло участь близько 12 тисяч осіб.

Оперативно-підготовча частина операції передбачала поділ всієї людности на чотири категорії:

---

[307] Политические деятели России, 1917.— С. 155—157, 359—360; Щербакова А. А. Министры Временного правительства России.— Л. 2.— Машинопись.

[308] Измозик В. С. Временное правительство: Люди и судьбы // Вопросы истории.— 1994.— № 6.— С. 163—169.

[309] Хлевнюк О. Управление государственным террором // Свободная мысль.— 1994.— Май.— № 7—8.— С. 125.

[310] Лубянка...— С. 153.

1. До категорії А мали вписувати активних учасників білого руху й тих, що робили активний опір колективізації. Ця категорія людности підлягала знищенню.

2. До 1-ї категорії мали вписувати пасивних учасників білого руху й тих, що виявляли пасивний опір колективізації. Їх треба було відправляти до таборів „третього розряду" для відбуття там довготермінового ув'язнення. Фактично це теж означало знищення.

3. До 2-ї категорії відносили поспіль усіх, що не увійшли до попередніх двох категорій, але не довели раніше своєї особливої відданости радянському режимові. Люди, віднесені до цієї категорії, підлягали короткотерміновому (до 5 років) ув'язненню у виправно-трудових таборах з наступним після того поселенням у північних районах СРСР. Частину людей, переважно великі працездатні родини (наприклад, на 8 осіб, які мали 6—7 працездатних), відправляли безпосередньо на адміністративне поселення у незалюднені й безмірно суворі райони нижньої течії Єнісею.

4. До 3-ї категорії належала дуже незначна частина тубільного населення, що якимось чином довела свою відданість більшовизму.

Підготовчу частину операції провадили оперативні чекістські групи, що прибували до станиць чи районних центрів у супроводі озброєних спецоперзагонів. Разом з місцевими аґентами ОГПУ та міліції вони розподіляли всю людність на зазначені категорії і складали реєстри на кожну з них окремо. Робилось це цілком довільно, без жодної перевірки й розслідування. Щоб занести людину до категорії А, що призначалася до негайного знищення, досить було усного доносу будь-якого місцевого довіреного комуніста або навіть того факту, що в реєстрах станичної ради ця людина 1918 р. була в даній станиці відсутня. Людину не питали, де вона була й що робила 1918 р., а просто заносили її до категорії А, роблячи приміткy: „Року 1918 був у білій армії".

Виконавча частина операції, за повідомленням В. Денисова, мала такий вигляд. Після розподілу населення на категорії до станиці чи району викликали додаткові спецоперзагони, а загороджувальні військові загони перекривали шляхи. Насамперед заарештовували людей, вписаних до категорії А. Їх одвозили ніби до в'язниці, але за кілька кілометрів у степу, примусивши їх викопати собі яму, розстрілювали. Акт про розстріл з додатком реєстру жертв надсилали до виїзної інспекції УДБ ОГПУ, що мала свій осідок у Краснодарі. Якщо з якихось причин розстріл на місці був небажаний, людей одвозили до Краснодара чи Ростова, де й знищували у в'язничних льохах.

Далі переходили до населення 1 та 2 категорій. Дозволивши їм узяти з собою мінімум речей і харчів, їх одводили до найближчих залізничних станцій, вантажили в ешелони і везли до північних етапно-сортувальних пунктів. Цілість родин не зберігалася. Ті, кого спрямовувано до таборів північноєвропейської частини СРСР, рухалися через Грязовець та Кіров (В'ятку). Хто їхав до Північного Сибіру, потрапляв до етапного пункту в Новому Орську. Дітей старших 16 років часто вписували до реєстрів окремо від батьків. Дітей від 10 до 16 років приписували до батька або до матері. Молодших дітей залишали для догляду родинам, що виселенню не підлягали, а потім розвозили їх по дитячих будинках.

Провадячи цю акцію, УДБ ОГПУ прагнуло якнайкраще приховати сліди злочину. Жодної додаткової документації не велося, і в архівах

місцевих органів ОГПУ операція не відображалася. Реєстри на категорію А складались тільки в одному примірнику, який разом з актом про розстріл або разом з арештованими (якщо їх чомусь не розстріляли на місці відразу) надсилали до виїзної оперативної інспекції. На дві інші категорії реєстри складали в двох примірниках. Перший з них надсилали до інспекції, а другий залишався у паперах опергрупи, і на його підставі потім складали реєстри ешелонів. З людьми, відправленими на поселення, жодних справ, крім реєстру ешелону, не надсилали, в якому відзначали тільки прізвище, ім'я, дату й місце народження та строк ув'язнення в таборі.

Учасник операції Сергій Перевозников, який служив перед війною в Ленінградському управлінні НКВС, лейтенант ДБ, оповідав, що в станиці Новоолександрівській, де мешкало близько 2500 осіб, залишилося близько 300, а були станиці, де залишалося по три-п'ять родин, а то й зовсім нікого. За оцінками чекістів, Кубанська операція ОГПУ охопила близько двох мільйонів осіб. Близько чверти з них було розстріляно, а решту вивезено на Північ[311].

На думку А. Авторханова, безпосередня підготовка до Великого Терору розпочалась, коли за п'ять місяців після убивства Кірова, 13 травня 1935 р., ЦК ВКП(б) ухвалив чотири надзвичайно важливі постанови, з яких було опубліковано тільки одну — про гласну перевірку партійних документів: „Вся политическая лаборатория Сталина погрузилась в величайшую конспирацию против собственной партии [...]"[312] Було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації „ворогів народу", до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов. Ще перед викриттями XX з'їзду мюнхенський радянологічний центр констатував: „В течение 1935 и 1936 эта комиссия проводила тайную подготовку к „Ежовщине"[313]. Характер рішень Авторханов реконструював, виходячи з перебігу подальших подій: „Сущность его, как подтвердили последующие события, заключалась в следующем:

1. Все взрослое мужское население и интеллигентная часть женского населения СССР была подвергнута негласной политической проверке через органы НКВД и его агентурную сеть по группам: а) интеллигенция, б) рабочие, в) крестьяне.

2. По каждой из этих социальных групп было установлено в процентах число, подпадающее под ликвидацию.

3. Была выработана подробная „таблица признаков", по которой люди подлежали ликвидации.

4. Был выработан календарный план, предусматривающий точные сроки ликвидации этих групп по районам, областям, краям и национальным республикам"[314].

Стрижнем масових репресій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. „Об антисоветских элементах". Задовго до публікації, тексту його

---

[311] Денисов Вадим. Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда.— 1950.— Сент.— № 9—10.— С. 29—30. Подаю за: Соловей Дмитро. Голгота України.— Вінніпег, 1953.— Част. I.— С. 166—170.

[312] Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

[313] Некоторые даты из жизни и деятельности Иосифа Джугашвили (Сталина) // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР.— Мюнхен, 1953.— Янв.—март.— № 4.— С. 144.

[314] Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

ніколи не читавши, А. Авторханов реконструював цю інструкцію „по изъятию остатков враждебных классов. В инструкции буквально указывались нормы (в процентах), которые давались каждой республике или области для арестов. Они для того времени были довольно скромными — от трех до четырех процентов к общему населению. Если брать весь СССР, то это означало ликвидацию около 5 000 000 человек. Я уверен, что этот „план заготовок людей" был значительно перевыполнен"[315]. Тепер маємо текст цього історичного документа. Телеграма, надіслана секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наказувала: „[...] взять на учет всех возвратившихся на родину кулаков и уголовников с тем, чтобы наиболее враждебные из них были немедленно расстреляны в порядке административного проведения их дел через тройки, а остальные, менее активные, но все же враждебные элементы, были бы переписаны и высланы в районы по указанию НКВД. ЦК ВКП(б) предлагает в пятидневный срок представить в ЦК состав троек, а также количество подлежащих расстрелу, равно как и количество подлежащих высылке"[316]. Таким чином, кількість людей, призначених для знищення, визначали місцеві органи НКВС, базуючись на своїх „обліках".

Інформація з місць про кількість „антирадянських елементів" надходила протягом кількох тижнів. Виходячи з якогось середнього рівня, московська централя виробила ліміти, що визначали масштаб операції. Відповідальним за її проведення було призначено заступника Єжова М. Фріновського[317]. В історію України цей кат уже увійшов тим, що підписав смертний вирок 359 воякам, узятим 1921 р. у полон під час бою під Базаром[318]. 30 липня Фріновський направив на затвердження Політбюро оперативний наказ Єжова № 00447 „Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов". Про хід виконання цього наказу цікаво оповідав Реденс. Колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав (Стах) Реденс, одружений із сестрою дружини Сталіна Анною Сергіївною, тобто людина, яка брала участь у розробці стратегії репресій і в мисленні якої відобразилась логіка командарма, а не „окопна правда", розповідав: „Затем началась операция по изъятию уголовных, продолжающих преступную деятельность, кулаков, быв. белых, быв. полицейских чинов, священнослужителей, быв. эсеров, бежавших из ссылки, и прочего антисоветского элемента [...] Перед началом этой операции было созвано совещание наркомов, начальников областных и краевых управлений НКВД, которое было в июле 1937 года [...] Были установлены лимиты для каждой области [...] Для Московской области цифра была определена на первую категорию 6000 и вторую 30000 (в то время еще не выделены Рязанская и Тульская области). По другим

---

[315] Авторханов А. Технология власти.— С. 410.

[316] Труд.— 1992.— 4 июня.

[317] Якраву характеристику Фріновського дав Віктор Суворов (Суворов В. Очищение...— С. 47—51, 93, 95, 118). Він, зокрема, писав: „Прошлое Фриновского сумрачно, как прошлое легендарного героя Гражданской войны, грабителя и насильника Григория Котовского. Как и Котовский, Фриновский происходил из уголовной среды. У него долгая, насыщенная необычайными приключениями бандитско-чекистская карьера" (С. 47—48).

[318] Шпілінський О. Базар // Базар — Bazar.— 1921.— 21/XI 1931.— Каліш, 1932.— С. 31.

областям определял цифры Фриновский [...]"[319] Як згадував згодом Орест Левицький слова Івана Рудченка, брата Панаса Мирного, „коли стоїш біля державної машини, багато чого інакше розумієш, ніж простий смертний"[320].

Що це означало? Усіх людей, які підлягали репресіям, поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга — ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259 450 осіб, із них убиті відразу 72 950. Місцеві керівники одержували право діставати від Москви додаткові ліміти на репресії. Крім того, ув'язненню до таборів чи засланню могли піддаватися родини репресованих.

У чотири місяці машина не вклалася. Операція розгорталась далі. Так, датований 31 січня 1938 р. протокол № 57 засідання Політбюро ЦК „Об антисоветских элементах" проголошував: „Принять предложение НКВД СССР об утверждении дополнительного количества подлежащих репрессии бывших кулаков, уголовников и активного антисоветского элемента по следующим краям, областям и республикам:

[...] Украинская ССР — 6000 ч[еловек] по 1 категории [...]"[321]

17 лютого 1938 р. новопризначений (з 25 січня[322]) нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський звернувся до Єжова з клопотанням: „Прошу Вашої санкції на утворення при НКВС УРСР Судової трійки під моїм головуванням [...] у складі членів тов. Бурмистенка (2-го секретаря ЦК КП(б)У та в. о. Прокурора УРСР тов. Яченіна. Для розбору справ по цій трійці прошу дозволити ліміт за 1-ою категорією у кількості 15000"[323]. Цей додатковий ліміт НКВС УРСР одержав, але на середину травня він вичерпався, й НКВС УРСР звернувся з новим клопотанням про дозвіл засудити по першій категорії ще 35 тисяч осіб. Такий дозвіл знову було одержано.

Сама ідея лімітів (розкладки) виникла знову ж таки не у „сталінську", а в суто „ленінську" пору історії. 10 серпня 1918 р. Ленін писав Цюрупі: „Я предлагаю „заложников" не *взять*, а *назначить* поименно по *волостям*"[324]. Розвинуто цю ідею у справі з висилкою нелояльних учених і літераторів. Від тієї „славної" чекістської операції в колишньому Центральному пар-

---

[319] Документи з історії НКВД УРСР.— 1993.— Ч. 1 (6).— С. 41. Реденс оперував цією статистикою тому, що після Києва перейшов працювати до УНКВС Московської области, а потім був наркомом внутрішніх справ Казахської РСР.

[320] З оповідань Ореста Івановича Левицького / Запис В. Міяковського // Українська Вільна Академія Наук у США. Науковий збірник.— Нью-Йорк, 1952.— [Кн.] І.— С. 105.

[321] Встречные планы по уничтожению собственного народа // Московские новости.— 1992.— 21 июня.— № 25 (620).— С. 19.

[322] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...— С. 562.

[323] Архів СБУ, спр. 312, арк. 5. Цит. за скороченою цитатою, опублікованою в перекладі: Пащенко Володимир. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20—30-х років.— К., 1994.— С. 160. Виправляю очевидні помилки в прізвищах. Бурмистренко — це Михайло Олексійович Бурмистенко (1902—1941) — другий секретар ЦК з 1938 р. ([Сигалов А. М. та ін.] Вулиці Києва. Вид. 2, випр. й доп.— К., 1979.— С. 41; [Кудрицький А. В. та ін.] Вулиці Києва: Довідник.— К., 1995.— С. 31—32). Ягенін — насправді Л. Ячонін (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 451, арк. 14—16). На думку В. Пащенка (С. 159), призначення Успенського відбулося „на початку лютого 1938 року".

[324] Ленин В. И. А. Д. Цюрупе // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 50.— С. 145.

тійному архіві збереглися списки „кандидатів на висилку" з Москви (плюс додатковий у двох частинах), Петрограда (у трьох частинах) та України. Довідки („высылается", „на свободе", „содержится под стражей", „высылка отменена", „возбуждено дело" тощо) зроблено тут, як видно з доповідної Г. Ягоди, за вказівкою Леніна. Підписали списки Л. Каменєв, Д. Курський та Й. Уншліхт. Перший список А. Латишев опублікував, хоч, на жаль, у переказі:

Список активной антисоветской интеллигенции (профессура).
Москва

Профессора 1-го Московского университета 2 чел.
Профессора Московского высшего технического училища 4
Профессора Петровско-Разумовской сельскохозяйственной академии 2
Профессора Института путей сообщения 1
По делу Вольно-экономического общества 1
Профессора разных учебных заведений 6
Список антисоветских профессоров Археологического института 4
Общий список активных антисоветских деятелей по делу издательства „Берег" 2
Список лиц, проходящих по делу № 813 (группы Абрикосова) 4
Список антисоветских агрономов и кооператоров 12
Список врачей 3
Список антисоветских инженеров (Москва) 6
Список литераторов 12[325].

Як бачимо, основа більшовицької політики масового терору була добре продумана й глибоко наукова. Це ідеолог народництва Петро Ткачов (1844—1885) вважав за необхідне для успіху революції зрубати голови усім без винятку жителям Російської імперії старшим 25 років[326]. В умовах німецько-фашистської окупації практикувалися імпульсивні стихійні акції, сенс яких зводився радше до застрашення. Могли оточити квартал, захопити його пожильців і ліквідувати або всіх, або кожного другого, кожного п'ятого, десятого — так, як захотілось на той момент німецькому командирові. Такий підхід був примітивний, неглибокий. Більшовики ж створили механізм, схожий на те, як із картотек, до впровадження комп'ютерів, виймалися спицями перфокарти. У СРСР рішення ухвалювались на глибоко науковій основі, на підставі теорії марксизму-ленінізму, теорії класів. Орієнтовані на марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти дбали передусім про відповідні категорії населення („кулаки, быв. белые, быв. полицейские чины, священнослужители, быв. эсеры"). З кожного класу, прошарку на страту вони вилучали усіх найкращих, усіх енергійних, самостійно мислячих, незалежних. В СРСР відбулася соціальна революція. З верху до низу було перетрушено усе суспільство. Були винищені усі, кого більшовики не могли взяти з собою в комуністичне майбутнє. Залишались живими лише такі люди, які їх більш-менш задовольняли.

Операції могли бути моментальними, а могли тягнутися десятиліттями, й керувало ними неподільно московське Політбюро ЦК РКП—ВКП(б)—КПРС. Мережа тоталітарного управління починалася у московському

---

[325] Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин.— С. 218.

[326] Аненская А. Из прошлых лет // Русское богатство.— 1913.— Кн. 1.— С. 63.

Кремлі, у кабінеті, де збиралось Політбюро, й закінчувалась у кабінеті найостаннішого оперуповноваженого районного відділення НКВС. Найцікавіше, що цей зв'язок справді діяв! Навіть те, бити чи не бити цього конкретного в'язня, вирішував не його слідчий, а начальник того ж відділення, часом навіть не безпосередній, а набагато вищий начальник.

Ідучи у новий вирішальний бій проти народу, більшовицька держава повинна була повсякчасно дбати, щоб широкомасштабна соціальна революція, яку вона затіяла на одній шостій частині суходолу, не вирвалася, бува, з-під її контролю. Хіба не було справою життя, справою самого існування більшовиків, щоб цей процес ліквідації окремих категорій населення, процес справді планетарного масштабу, йшов не стихійно, а послідовно, себто так, як повинен був іти?! Як це не дивно може тепер здаватися, чекісти часом присаджували занадто лівих чи схильних до волюнтаризму колег. Збереглось нагадування Київського оперативного сектора ГПУ Фастівському райвідділу ГПУ від 2 січня 1932 р.: „Одновременно с этим *пятый раз напоминаем*, что арестовывать попов без санкции СПО КОС ГПУ нельзя, независимо от того, по какой линии они проходят и кто ликвидирует разработку"[327]. Самовіддані чекісти завжди ставили інтереси держави вище від інтересів свого відомства!

Як бачимо, люди йшли на ліквідацію лише внаслідок того, що їх зареєстровано відповідно до тієї чи іншої ознаки. До речі, як інакше пояснити застосування тортур, якими чекісти примушували в'язнів давати потрібні, наперед визначені свідчення, аби вони відповідали параметрам прокрустового ложа? Для рядових громадян підходив будь-який компромат, а від важливіших в'язнів слідчий повинен був добитися саме тих зізнань, яких потребувало відомство. Велике зацікавлення викликала б обробка масового матеріалу — формалізована фіксація звинувачень, вибраних із звинувачувальних висновків, і їхній розподіл за хронологією.

Проте злий дух пішов далі. Здавалося б, матеріалістам про таке нічого було турбуватися, але НКВС поставив питання так, що це не чекісти, не співробітники ДБ, а, мовляв, самі в'язні, йдучи на смерть чи до концтабору, вказують, кого наступного треба заарештувати.

Коли студіюєш слідчі справи 30-х рр. з погляду управління державним терором, не може не впасти в око цікавий нюанс. Статистиці соціального походження в'язнів влада завжди надавала дуже великого значення. 15 липня 1930 р. ГПУ УРСР видало директиву, що класифікувала соціальне походження в'язнів[328]. Але фактично інформація, яку відомство подавало до партійного начальства, не була об'єктивна. Дуже часто статус в'язня подавали заниженим. Так, у лютому 1938 р. був заарештований священик Роман Кислий. До кінця 1936 р. він служив у селі Малі Єрчики, а на початку 1937-го у зв'язку із закриттям церкви залишився без парафії. За чекістським діловодством він проходить як особа „без определенных заня-

[327] ЦДАГО України у Києві, № 34727 ФП / кор. 529, арк. 31. Підписали це відношення заступник начальника КОС ГПУ Яків Камінський та помічник начальника СПО КОС ГПУ А. Терський.

[328] На бланках „Анкета обвиняемого", форма № 20/УСО друкувалась примітка: „Социальное положение обвиняемых классифицируется в порядке директивы ГПУ УССР от 15/VII—1930 г. за № 96153" (див., напр.: ЦДАГО України у Києві, № 18055 ФП / кор. 114, т. І, арк. 3 зв.).

тий“[329]. В анкеті ув'язненого педагога-мовника Г. Сабалдиря, автора численних підручників, на запитання про його рід занять чекіст відповів: „Безработный“[330]. Навіщо це робилося? Якщо партія ставила своєю метою ліквідацію кримінальних елементів — спецслужби підставляли під удар нейтральне населення, інколи просто діячів української культури, трохи розвантажуючи технічно важку для „оформлення“ категорію „активного антирадянського елементу“.

Був ще один, навіть надійніший, шлях, коли призначені для винищення люди, — за оцінкою влади, вороги народу, — самі повинні були скомпрометувати своїх близьких, які залишались тимчасово на волі. Цей шлях ґарантував повніше охоплення призначених для ліквідації прошарків людности. Так, у 1937—1938 рр. були розстріляні викладачі Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи В. Гагенмейстер, М. Касперович, К. Кржемінський та О. Адамович. В оглядовій довідці у справі одного з них мовиться: „Обвинение Адамовича основано исключительно на его собственных показаниях, а также показаниях арестованного по другому делу Гагенмейстера Владимира Николаевича“[331]. Згідно з другою довідкою, „обвинение Касперовича основано на его личных показаниях, а также на показаниях арестованного по другому делу Кржеминского Константина Ипполитовича, копия протокола допроса которого от 17 октября 1937 года приобщена к делу Касперовича“[332]. У висновку щодо архівної кримінальної справи К. Кржемінського читаємо: „В основу обвинительного заключения были положены показания арестованного по другому делу Пилипенко Б. К. и признательные показания проверяемого Кржеминского, которые записаны в протоколах допроса общими фразами и не содержат в себе ссылок на источники изложенных в них сведений“[333].

Збереглася групова справа на 10 осіб, серед яких пройшли два архиєпископи Української Автокефальної Православної Церкви — Юрій Міхновський та Володимир Самборський[334]. Двоє ув'язнених одержали по 10 років ВТТ, решта вісім 16 жовтня 1937 р. були розстріляні. Матеріали слідства завершуються надзвичайно яскравим документом, котрий не можемо не подати повністю:

„Постановление. г. Киев, 1937 года, Сентября 14 дня.

Я, оперуполномоченный 8-го Отделения IV Отдела УГБ НКВД УССР — Лейтенант Государственной Безопасности Гольдфарб, рассмотрев следственное дело № 625 по обвинению Самборского Владимира Ильича и др. [разом 10 осіб.— *С. Б.*] в участии в украинской фашистской организации церковников, нашел, что в показаниях обвиняемых упоминаются следующие лица, причастные, в той или иной мере, к данной организации: Липковский Василий, Костельнюк Иван Акимович, Плохой Василий, Трофимович. Дулина, Химич Василий, Шпаченко Феодот Иванович, Гримальский, Украинец, Красницкий Иван, Максимюк Александр Терентьевич,

---

[329] ЦДАГО України у Києві, № 43178 ФП / кор. 914, арк. 54 зв., 96.

[330] Там само.— № 43928 ФП / кор. 638, т. 1, арк. 35.

[331] Там само.— № 58152 ФП / кор. 1452, арк. 177.

[332] Там само.— Арк. 178.

[333] Там само.— Арк. 242.

[334] Білокінь С. Розстрільна справа архиєпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави.— 1993.— № 3 (10).— С. 37—51.

Бурдынюк Иван Васильевич, Ляшенко Василий, Синявский Александр, Янковский Анатолий Феликсович, Дойнацкий, Езерский, Рындюк, Абросимов, Синько Иван Казимирович, Логинов Федор Владимирович, Гринюк Степан Кириллович, Шарафан Антон Павлович, Маринич Сергей Максимович, Атамасенко Никита Иванович, Марченко Зиновий, Компаниец Ефим Григорьевич, Коробенко Куприян Андреевич, Довженко Дмитрий Иванович, Гриценко Захар Дементьевич, Стриовский, Галкин, Милосов Михаил, Желяшкевич-Коростылева Наталия Николаевна, Тишенко, Гайдуков Яков, Бовкун. [разом 37 осіб.— *С. Б.*]

Учитывая, что для привлечения их к ответственности требуется дополнительная проверка и проработка имеющихся данных о них, а в отношении некоторых необходимо установить их местожительство, постановил:

Следственные материалы на вышеуказанных лиц выделить в копиях из настоящего дела в отдельные производства.

Опер[ативный] уполном[оченный] 8-го Отдел[ения] IV отдела УГБ НКВД УССР — лейтенант госуд[арственной] безопасности

<підпис> [Гольдфарб]

Согласен

Нач[альник] 8-го отд-[елен]ия IV отд[ела] УГБ НКВД УССР лейтенант госуд[арственной] безопасности

<підпис> [Славин]

Утверждаю

п[омощник] нач[альника] IV отдела УГБ НКВД УССР мл. лейт[енант] госуд[арственной] безопасности

<підпис: Д. Перцов[335]> [Хатеневер]"[336].

Виходить, що справа, за котрою пройшло 10 в'язнів, дала вихід на 37 нових жертв. Це дає уявлення про перспективи масових репресій, що відкривались під час Великого Терору 1937 р. Як бачимо, НКВС був готовий прийняти й ліквідувати подальші партії людности у співвідношенні 37 до 10 уже знищених[337].

Про те, як це здійснювалося на практиці, дає уявлення довідка, яку у червні 1938 р. склав оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР Овчинников: „На всех лиц, проходящих по показаниям Вишневского Эдуарда Станиславовича, материалы выделены в самостоятельные следственные дела"[338]. Для цього у чотирьох примірниках було надруковано „Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному

---

[335] Згідно з оголошеними біографічними довідками, Давид Перцов з 8 серпня 1937 р. був помічником начальника 4, секретно-політичного, відділу (СПО) УДБ, тому міг затвердити цю постанову замість Арона Хатеневера, який тимчасово виконував обов'язки помічника начальника СПО теж зі серпня 1937 р. (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...— С. 531, 567.)

[336] ЦДАГО України у Києві, № 61960 ФП / кор. 1637, арк. 271—272.

[337] Короткий курс історії ВКП(б) інтерпретує події того часу таким чином, ніби один за одним відбувалися два послідовні процеси: „Ликвидация остатков бухаринско-троцкистских шпионов, вредителей, изменников родины [...] Курс партии на развернутую внутрипартийную демократию" (История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс.— [Москва], 1946.— С. 331—336).

[338] ЦДАГО України у Києві, № 51230 ФП / кор. 35, арк. 15.

делу IX отдела 1 управления НКВД УССР — № 132509". Тут фіксувались такі відомості:

„№№ пп [номера по порядку].
Фамилия, имя и отчество скомпрометированных показаниями.
Год и место рождения.
Место работы и должность.
Друг[ие] установочные данные.
Кто дал показания.
№№ томов и листов дела.
Оперативные мероприятия / Арестован или нет.
Отметка 1 спецотдела о взятии на учет"[339].

Могли існувати, природно, й варіації такої форми. До пізнішого, повоєнного часу (1952—1953 рр.) належить така таблиця:

„Совершенно секретно. Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному делу <наименование органа> № 8753":
№№ по пор[ядку].
Фамилия, имя, отчество, год и место рождения, место работы и должность лиц, скомпрометированных показаниями.
Другие установочные данные (парт[ийность], нац[иональность], гражд[анство], профессия и т.д.).
[illegible] и их краткое содержание.
№№ томов и листов дела.
Отметки о взятии на учет"[340].

У наказі КДБ при РМ СРСР № 00511 від 12 серпня 1954 р. уміщено перелік, згідно з яким імена звинувачених могли бути з обліку зняті. У наведеному щойно випадку зняли з обліку усі 7 імен „за отсутствием установочных данных"[341].

Помічник начальника 2 відділення 3 відділу УДБ сержант ДБ М. Рапопорт склав „Список лиц, проходящих по показаниям Томкевича В. Э." (8 імен)[342]. Оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант ДБ Лисиця 1938 р. склав „Список лиц, проходящих по показаниям арестованного Коваленко Ивана Семеновича" (35 імен). Тут знаходимо такі графи:

„Фамилия, имя и отчество.
Год рождения.
Место и род занятия.
В чем изобличается. <Відповідь: „как участ[ник] к-[онтр]р[еволюционной] Украин[ской] военно-повст[анческой] орг[анизации]>.
Где в данное время находится.
Если арестован или осужден, то где и по какому делу. <Варіанти: „арестован НКВД УССР", „разыскивается", „установлен, не арестован", „не арестован", „арестован 17/VII — 37 г. 4-м отделом КОУ как троцкист", „Осужд[ен] по 1-й кат[егории]", „В 1938 г. осужд[ен] на 15 л[ет]">[343].

---

[339] ЦДАГО України у Києві, № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 65—67.
[340] Там само.— № 58859 ФП / кор. 1497, арк. 426.
[341] Там само.— Пакет.
[342] Там само.— № 5088 ФП / кор. 48, т. 1, арк. 43.
[343] Там само.— № 51231 ФП / кор. 35, арк. 37-а — 37 г.

Обробку протоколів здійснювали у 2 відділенні XI відділу УДБ НКВС УРСР (начальник — молодший лейтенант ДБ А. Шарфман), що передавало матеріали до III (контррозвідувального) відділу (КРВ) для проведення подальших арештів („Материалы переданы в 3 отдел для реализации")[344]. Так у кабінетах НКВС визначали напрями наступних піратських експедицій. Чекісти вирішували, на чиї імена виписувати подальші ордери, але вказувати їх повинні були самі в'язні. Вони були зафіксовані в чекістських „обліках" анкетами, які вони заповнювали, були повні особові справи в окремих відділах усіх цивільних і військових установ, та для певности система ще дублювала списки приречених. Тут уже слідчі справи стали невичерпним джерелом імен тих нещасних, кого можна було репресувати далі.

Як ми пригадуємо, А. Нікітін нарікав на брак систематизації слідчих справ, унаслідок чого „за редким исключением [яким же це?— *С. Б.*] следственные дела мистиков предстают (и числятся) как дела отдельных людей (или групп), не имеющих внешней связи друг с другом, проходя по регистрации исключительно [!] по фамилии того или иного человека, добраться до которого [випадковому відвідувачеві.— *С. Б.*] можно только зная его имя, год и место рождения"[345]. Син терориста Судоплатова, набагато ближчий до архівів КДБ, про внутрішні зв'язки справ виніс зовсім інше враження: „Со многими из вышеперечисленных лиц мой отец так или иначе был связан по роду своей деятельности в органах. Когда уже сейчас, спустя долгие десятилетия после свершившихся адских репрессий, извлекаешь на свет Божий из бывших сверхтайных архивов список этих лиц или другие, похожие своей роковой судьбой списки, то вдруг ощущаешь, что все они, сцепленные крепко между собой и последовательно, логично, друг за другом приводимые в движение единым движком, — неотъемлемые части страшного механизма, осознанно управляемого одним мощным рычагом на одном своем — „командном" — конце, другом же — „рабочем" — слепо разрушающего вокруг себя все живое. Каждое имя из этого списка тянет за собой другие имена, а те — еще и еще... до бесконечности!"[346]

У роки горбачовської „гласности" у масову свідомість було запроваджено образ пахана Сталіна, який знищив покоління енкаведистів, оскільки вони „багато знали" [?], після чого, мовляв, „ті знищили тих"[347]. Цей образ важко уявити в динаміці на персональному рівні. Свого часу про гальмування терору писав Конквест: „Офицер НКВД, арестованный в ноябре 1938 года, говорит, что уже за шесть месяцев до этого [інакше

---

[344] ЦДАГО України у Києві, № 66182 ФП / кор. 1903, т. 2, арк. 161.

[345] Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России...— С. 94.

[346] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце.— Москва, 1998.— Кн. 1.— С. 124.

[347] Цікаво, що в часи гласности були навіть спроби вигородити самого Ягоду. Міністр юстиції Росії В. Ковальов процитував чиєсь твердження, мовляв, „за время совместной работы с Ф. Э. Дзержинским и В. Р. Менжинским Г. Г. Ягодой было сделано немало полезного для упрочения советской власти, укрепления органов ВЧК—ГПУ—ОГПУ" (Ковалев Валентин. Два сталинских наркома.— Москва, [1995].— С. 171). У розпал гласности до редакції журналу „Україна" було подано реабілітаційну статтю про В. Балицького як необґрунтовано репресованого діяча.

кажучи, десь навесні 1938 р. Яка точність датування!— *С. Б.*] НКВД стало ясно: дальше репрессии такими темпами продолжаться не могут. В сейфах было накоплено достаточно материалов, чтобы объявить шпионом практически любого руководящего работника в стране [...] К этому времени половина городского населения уже была занесена в черные списки НКВД. Арестовать их всех было нельзя. С другой стороны, всякие различия исчезли: было столько же оснований взять одного, как и другого и третьего. Представители ранее установленных „категорий" — бывшие партизаны, старые большевики, участники оппозиции и т. д. — были в основном уничтожены. О тупике свидетельствуют новые репрессии внутри самого НКВД"[348]. Ці міркування значно ближчі до історичної реальности, але й вони залишають питання. „Дальше продолжаться не могут". — Чому? „Хіба існували перепони, яких би не подолали більшовики"?— „Арестовать всех было нельзя", — знову ж таки, хіба пропускна здатність установи була обмежена? Адже попереду не було нічого, крім безкрайого комунізму. Репресії всередині НКВС справді свідчать про те, що установа потрапила у якийсь закут, але походження кризи так і залишається незрозумілим. Дуже слушним уявляється натомість міркування Конквеста, що представники раніше встановлених „категорій" на той момент були здебільшого знищені. Справді, коли не торкатися воєнних дій, що точились у Західній Україні, після війни на тій самій Наддніпрянщині такого розмаху терору більше не було. Репресії спрямовувались головним чином проти людей, які залишались „на тимчасово окупованій території". І не тому не стало колишнього розмаху, що змінився режим, а тому, що соціальна революція скінчилася, всі приречені на заклання категорії населення було вже знищено. Виходить, ідеться ні більш ні менш як про рубіж соціальної революції, який можна датувати 1937—1938 рр. Чи не збігається він з падінням Ягоди? А. Авторханов заявив: „Сталина надо было бы обвинить в неблагодарности, если бы это не было первым справедливым арестом за все время советской власти. Путь Ягоды к власти был усеян трупами сотен тысяч рядовых советских граждан"[349]. „В 1938 году, — твердить Конквест, — Сталин решил, что так дальше продолжаться не может [...] почему Сталин прекратил террор на этой стадии? [...] массовый террор выполнил свою задачу".

Оскільки у 30-ті рр. протоколи допитів заповнювали тільки слідчі, це надавало їм широкі можливости маневрування. Як відомо з численних спогадів, енкаведист міг приписати до зізнань імена потенційних в'язнів. Запитував у підслідного, наприклад, хто входив до кола його знайомих, а записував, мовляв, „разом зі мною до тієї самої підпільної організації входили такі й такі особи". Навпаки, якщо слідчий був зацікавлений у тім, щоб близьку за якоюсь ознакою особу, яку в'язень називав під час допиту, від арешту „вберегти", свідчень проти такої людини він міг і не „брати". Виходить, що навіть за умов тоталітаризму в цьому коридорі (від одержання лімітів до складання іменних списків) відомство мало до часу певну свободу дій. Доказів цього безліч. Наприклад, у заяві помічника начальника СПО НКВС УРСР Григоренка від 27 липня 1937 р. задокументовано вказівку Рахліса „направлять следствие по троцкистам [...] так,

[348] Конквест Роберт. Большой террор.— С. 55.

[349] Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

чтобы лишних фамилий в протоколах не фигурировало"[350]. Як писав у доповідній наркомам Єжову й Леплевському 26 червня 1937 р. А. Бронєвой, заступник наркома Кацнельсон напучував його: „Что вы разошлись так, кто вам дал право так много арестовывать троцкистов, надо послабее действовать"[351]. В оглядовій довідці у справі наркома внутрішніх справ І. Леплевського читаємо: „Работая на Украине, показывает Леплевский, он не боролся с организованной контрреволюцией, а разоблачал лишь тех, кого в силу сложившихся обстоятельств скрывать уже было нельзя (Любченко, Хвыля, Порайко), причем, организуя массовые операции, сознательно прихватывали невиновных, честных советских людей в целях показа больших цифр и решительной борьбы с контрреволюцией"[352]. Співробітник НКВС Й. Корщевер 8 серпня 1938 р. зізнавався: „Вражеское руководство последних лет выработало особый вредительский стиль работы, выражавшийся в том, что разгрому контрреволюционного подполья уделялось меньше всего внимания. Дело было поставлено так, что никто в отделе не интересовался вскрытием направляющих антисоветских центров и организованного подполья. Работа велась сугубо поверхностно и делячески с упором на разоблачение врагов-одиночек, без фиксации внимания на разворот групповых дел и вскрытия центров контрреволюционных формирований"[353].

Логічний зв'язок арештів, який у захваті живописав син знаменитого убивці Судоплатова й про існування якого не міг навіть здогадатися син репресованого маляра Нікітіна, веде до поглиблення наших уявлень про репресії. Справді, відповідно до наказів вищого начальства із суспільства вилучались не окремі люди, а певні неформальні групи.

Такі групи можуть бути родинними. Після вбивства Кірова було арештовано все родинне оточення Леоніда Ніколаєва — його брата, матір, двох сестер, дружину убивці — Мільду Драуле, її сестру Ольгу, навіть чоловіка сестри дружини — Романа Кулішера. Протягом 1936—1937 рр. усіх їх було розстріляно[354]. „Так убийца Кирова, — міркував Судоплатов-молодший, — потянул с собой в могилу практически всех своих родственников"[355]. Цікава думка — не Сталін потягнув їх у могилу, а Ніколаєв!

Питання, хто стояв чи що стояло за Ніколаєвим, залишиться таємницею, мабуть, назавжди. Відповідно до своїх громадсько-політичних поглядів, одні (Хрущов, Авторханов) схиляються до думки, що це був Сталін. Інші твердять, навпаки, що причина загибелі Кірова полягала у його флірті з Мільдою, а те, що він справді любив жінок, — річ відома. Хоч

---

[350] Документи з історії НКВД УРСР.— С. 125.

[351] Там само.— С. 73.

[352] Там само.— С. 57—58.

[353] ЦДАГО України у Києві, № 31093 ФП / кор. 178, арк. 92. Намагаючись підлаштуватись до нової хвилі, спрямованої проти чекістів Ягоди, Корщевер намагався заплямувати їхні досягнення в розгортанні репресій (як пригадуємо, більш-менш 37 до 10).

[354] А. Авторханов нагадував, що були заарештовані й підозріло поспішно розстріляні особисті друзі Ніколаєва — Католінов, Рум'янцев, Сосицький та інші (Авторханов А. Технология власти.— С. 398).

[355] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова.— С. 74. Мільдина родина не була реабілітована аж до 30 грудня 1990 р., коли їхня справа з'явилася на сторінках радянської преси (С. 76).

там що, сталінський вірний поплічник зробив останню послугу своєму шефові своєю смертю. Сталін використав її повною мірою. Уже за кілька днів після ленінградських подій репресії впали на родичів Троцького. Першою жертвою став його молодший син Сергій Сєдов, який після його заслання, а тоді вигнання, залишився у Москві. До кінця 1934 р. він працював у Вищому технічному училищі. 9 грудня був ще на волі. Та, передчуваючи близький кінець, в останньому листі написав: „Общая ситуация оказывается крайне тяжелой, значительно более тяжелой, чем можно себе представить"[356]. Потім він зник. За кілька місяців, у квітні 1935 р., Троцький одержав листівку від своєї першої дружини А. Соколовської. Листівка прийшла з Тобольська: Соколовська повідомляла, що опинилась у Сибіру. Нарешті, наспіла вістка про те, що й обох зятів Троцького, які з 1928 р. перебували на засланні, там заарештували й перевели до тюрми. Крім перелічених осіб, репресіям було піддано навіть і не родичів, а тих, хто був коли-небудь до Троцького просто особисто близький, включаючи няньку його онука[357].

Що стосується Сергія Сєдова, то його смерть пов'язана з винищенням клану Каменєва, оскільки Сєдов доводився племінником його дружині. Маючи такі родинні зв'язки, жодних шансів вціліти він, природно, не мав. Разом за „кремлівською справою" (закрите засідання Військової колегії відбулось 27 червня 1935 р.) родичів Каменєва пройшло п'ятеро[358].

За відомостями племінниці Ягоди Вероніки Костянтинівни Знаменської, після його падіння були репресовані, розстріляні чи померли у тюрмах або на засланні 15 найближчих родичів колишнього наркома. Така доля випала його дружині, його батькам, п'ятьом сестрам з чоловіками, іншим родичам. Так, старшу з сестер Есфір Григорівну Знаменську-Ягоду було заарештовано 6 травня 1938 р. і 16 червня розстріляно. Інша сестра Розалія Григорівна Шохор-Ягода працювала в апараті ЦК ВКП(б), московському комітеті ВКП(б), Інституті Леніна, інструктором Президії ВЦВК. 1937 р. її було заарештовано й заслано разом з усією родиною Ягоди до Астрахані строком на 5 років, а потім засуджено на 8 років. 1946 р., коли строк перебування у ВТТ скінчився, її звільнили, але за рішенням Окремої наради при МДБ СРСР від 28 серпня 1948 р. її було заслано на 5 років на Колиму. Дорогою до місця заслання вона померла в Комсомольську-на-Амурі. Згодом її реабілітували. Пощастило врятуватись лише єдиному синові наркома — Генріхові (нар. 1929 р.). Коли його батька забрали, він мав сім років. Разом з матір'ю Ідою Леонідівною та бабусею Софією Михайлівною Авербах (рідною сестрою Якова Свердлова) його заслали до Оренбурга. Згодом матір і бабусю заарештували, а Генріха забрали до дитячого будинку. Близько 1940 р., коли хлопчик мав 11 років і перебував у дитячому будинку Бугуруслана, директорка й завідувачка навчальної частини змінили йому прізвище й тим урятували від загибелі. Щоправда, згодом, заповнюючи анкету під час вступу до залізничного технікуму в Куйбишеві, він сам вказав, що Ягода — це його батько, і з технікуму його виключили, а за кілька років (1949 р.) — заарештували. За рішенням

---

[356] Архив Троцкого, № 13521. Цит. за кн.: Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— [Москва, 1994].— С. 114.

[357] Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— С. 113—115.

[358] Там само.— С. 121.

Окремої наради при МДБ СРСР його засудили на 5 років, і з табору він вийшов за амністією 1953 р. Був реабілітований, нині мешкає в Україні[359].

Дійшло до того, що розстріл Єжова М. Восленський назвав ніжним і делікатним: „Родственники Ежова продолжали жить в Москве, они никогда не лишались московской прописки. Больше того: помню, как весной 1944 года я был глубоко поражен, когда, впервые придя в Наркомат просвещения РСФСР, увидел на двери табличку „А. И. Ежов" и узнал, что завотделом наркомата — родной брат бывшего сталинского наркома. Он даже не был вычеркнут из номенклатуры!"[360] Це справді вражає, бо такі факти свідчать, що ставлення Сталіна до знищених наркомів було різне. Якщо Ягоду він уважав ворогом, то Єжов на своєму посту, можливо, вичерпав свої душевні ресурси. З другого боку, як нагадаємо далі, оточення Єжова (його заступники) було все ліквідоване, і жодних „ніжностей" воно не відчуло.

Таку тактику сам Сталін пояснив 7 листопада 1937 р. на обіді у Ворошилова. Як занотовано в щоденнику Г. Димитрова, що був присутній на цьому обіді, він сказав тоді так: „Русские цари [...] сделали одно хорошее дело — сколотили огромное государство до Камчатки. Мы получили в наследство это государство. И впервые мы, большевики, сплотили и укрепили это государство как единое, неделимое государство, не в интересах помещиков и капиталистов, а в пользу трудящихся, всех народов, составляющих это государство. Мы объединили государство таким образом, что каждая часть, которая была бы оторвана от общего социалистического государства, не только нанесла бы ущерб последнему, но и не могла бы существовать самостоятельно и неизбежно попала бы в чужую кабалу. Поэтому каждый, кто пытается разрушить это единство социалистического государства, кто стремится к отделению от него отдельной части и национальности, он враг, заклятый враг государства, народов СССР. *И мы будем уничтожать каждого такого врага, был бы он и старым большевиком, мы будем уничтожать весь его род, его семью*"[361] [виділено нами.— *С. Б.*].

Так Сталін підбирав родичів своїх ворогів. Але репресовані неформальні групи могли бути й службовими. Простежується послідовне винищення „людей Балицького" чи „людей Ягоди", тоді — єжовців, беріївців. А. Авторханов у праці 1959 р. накреслив грубу періодизацію репресій: чистка Ягоди — 1934—1936 рр.; чистка Єжова — 1936—1938 рр.; чистка Берії — 1938—1939 рр.[362]

1997 р. санкт-петербурзький історик А. Папчинський деталізував цю послідовність:

листопад 1936 — квітень 1937: репресії Єжова, спрямовані проти чекістів центрального апарату з особистого оточення Ягоди,

---

[359] Некрасов В. Ф. Генрих Ягода // Советская милиция (Москва).— 1990.— № 1.— С. 23.

[360] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 98. „Повну правду", а насправді відомчі плітки про причини ліквідації Єжова див. у кн.: Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 95.

[361] Союз.— 1990.— № 41.— С. 12. Цит. за: Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— С. 250.

[362] Авторханов А. Технология власти.— С. 390.

квітень—червень 1937: повна чистка центрального апарату НКВС від кадрового прошарку чекістів Дзержинського—Ягоди,

червень—грудень 1937: репресії Єжова в органах НКВС союзних та автономних республік, країв та областей; знищення чекістів так званої української групи Балицького[363],

січень—квітень 1938: обмежені репресії чекістів-єжовців за „перегини" на місцях; ліквідація чекістів „ленінградської групи" Заковського та групи Леплевського,

квітень—вересень 1938: репресії на місцях за перегини, а також пов'язаних з ними співробітників центрального апарату; приховане ротаційне розмивання чекістських кадрів Єжова,

вересень—грудень 1938: репресії Берії проти єжовських чекістів північнокавказької та московської груп, а також партійних висуванців у центрі й на місцях[364].

Системний аналіз наказів НКВС і, можливо, слідчих справ це підтверджує. На грудень 1937 р. за „предательство и контрреволюционную деятельность" були заарештовані нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода та його перший заступник Я. Агранов, а заступник Г. Прокоф'єв розстріляний. „К этому времени, — як стверджують А. Кокурін та Н. Петров, — было репрессировано также почти все ягодовское руководство ГУГБ НКВД СССР": начальник Закордонного відділу ГУДБ НКВС СРСР А. Артузов, начальник Спецвідділу ГУДБ Г. Бокій, начальник Окремого відділу ГУДБ М. Гай, начальники Транспортного відділу ГУДБ В. Кішкін та А. Шанін, начальник Економічного та Контрозвідувального відділу ГУДБ Л. Миронов, начальник Секретно-політичного відділу ГУДБ Г. Молчанов та начальник Відділу охорони ГУДБ К. Паукер[365].

А. Судоплатов-молодший оповідав: „Истребление „заговорщиков" из НКВД Украины велось Леплевским по всему Союзу ССР, где бы они ни находились. В Ташкенте был арестован начальник 3-го отдела УГБ НКВД Узбекской ССР П. М. Рахлис. В Воронеже схвачен начальник областного УНКВД А. Б. Розанов. В Москве арестованы работник Особого бюро НКВД СССР В. М. Горожанин и заместитель начальника Главного разведуправления РККА М. К. Александровский"[366].

Перевіримо ці відомості. З січня по березень 1937 р. Пейсах Меєрович Рахліс був начальником 4 відділу УДБ НКВС УРСР. Ув'язнений 7 серпня 1937 р. Олександр Борисович Розанов (Абрам Борисович Розенбардт) від 31 березня 1935 р. до 14 червня 1937 р. був начальником УНКВС по Одеській області. Заарештований 11 липня. Валерія Михайловича Горожаніна узяли 19 серпня[367]. Дата арешту Михайла Костянтиновича Александровського (Юкельзона) поки що невідома. Отже, наведене твердження Судоплатова-молодшого справедливе.

---

[363] Дослідник називає членів цієї групи. Це — К. Карлсон, С. Мазо, І. Блат, М. Александровський (Юкельзон), Б. Козельський, Я. Письменний, Г. Люшков, А. Розанов (Розенбардт), В. Горожанін (С. 286).

[364] Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность.— [Санкт-Петербург], 1997.— С. 292—293.

[365] Лубянка...— С. 16—17.

[366] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова.— С. 99.

[367] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...

Невдовзі було скинуто єжовців, і цю операцію було проведено так само систематично: „Заместителей наркома ВД СССР, — пишуть А. Кокурін та Н. Петров, — постигла та же участь, что и самого „железного наркома" (Н. Ежова). Агранов, Фриновский, Берман, Прокофьев, Бельский, Жуковский и Заковский были расстреляны, Курский застрелился сам, Рыжов умер в тюрьме, находясь под следствием. Только одному В. В. Чернышову каким-то образом удалось избежать участи своих коллег-заместителей наркома ВД СССР: 18 февраля 1939 г. он был назначен начальником ГУЛАГа [...]"[368]

Як повно намагався НКВС виарештувати оточення маркованої, виклятої особи, видно з того, що після загибелі Панаса Любченка було арештовано навіть завідувача його дачі (на Сирці, хутір Васильчикова, дача Раднаркому) Савелія Андрійовича Носка і навіть його дружину Марію Григорівну Носок[369].

Аналізуючи ці процеси, А. Папчинський справедливо твердить, що „сам ход и характер репрессий внутри НКВД был обусловлен существованием в его структуре „неформальных групп" чекистов, связанных внутренними кланово-клиентальными отношениями и борьбой между ними за главенство и власть, развернувшейся на общем фоне массовых политических репрессий в стране"[370]. Оформлення таких неформальних груп у середовищі партійців фіксується, до речі, дуже рано. Ще 15 травня 1922 р. датується звернення до Політбюро ЦК КП(б)У: „Тов. Полоз[371], очевидно, поставил своею целью собрать в Москве всех бывших боротьбистов и близких родственников и, таким образом, создать украинское представительство в Москве исключительно из лиц одинаково мыслящих и с определенной окраской"[372]. Разом з тим, атмосфера загального застрашення, нелюдські норми стосунків, що сформувались у цій країні, руйнували найелементарніші уявлення про якусь родинну, національну, взагалі групову солідарність проти тоталітарної влади. Рідні сестри Казимира Іванівна Калмикова-Обремська та Ядвіга Іванівна Цішевська-Обремська свідчили одна на другу як польські шпигунки[373], наслідком чого був розстріл. Парторг хлібозаводу № 5 Мотя Мойсейович Овруцький написав заяву на сусідку Ернестину Соломонівну Кулішер, її сина Рудольфа Мюллера й сестру Марію Соломонівну Бараш. Допитав Овруцького за цією заявою тимчасовий начальник 2 відділення 3 відділу УДБ УНКВС Київської области молодший лейтенант ДБ Шапіро, а його постанову

---

[368] Лубянка...— С. 22.

[369] ЦДАГО України у Києві, № 31142 ФП / кор. 180. С. Носок одержав 5 років ВТТ, які відбував на ББК, дружину 26 листопада 1937 р. звільнили.

[370] Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД...— С. 284.

[371] Полоз (Полозов) Михайло Миколайович (1890, Зміївський пов. Харківської губ.— 3 листопада 1937, Соловки) — як делегат І Всеукраїнського військового з'їзду був обраний до Українського генерального військового комітету й кооптований до складу Центральної Ради. У 1919—1921 та 1927 рр. член президії ВУЦВК, з 1922 р.— член ВЦВК. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1923 р. затверджений головою Держплану (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 40, арк. 90 зв.).

[372] Там само.— Ф. 1, оп. 6, № 35, арк. 45. Автор листа пропонує негайно відрядити у розпорядження ЦК КП(б)У Єрецького, Савенкова та Бочинського.

[373] Там само.— № 66196 ФП / кор. 1904.

затвердив за начальника 3 відділу старший лейтенант Марко Павлович Роголь[374]. Таких прикладів безліч.

Грань, що відділяла призначених на знищення, мічених людей від нейтральних, була дуже хистка. Коли було схоплено керівників закордонної розвідки НКВС С. Шпігельглаза та З. Пассова[375], у сейфі останнього П. Судоплатов виявив подання до ЦК ВКП(б) й Президії Верховної Ради про його нагородження орденом за підписом Єжова. Поруч лежав і непідписаний наказ про його призначення помічником начальника іноземного відділу. Ці папери Судоплатов заніс Меркулову, який їх розірвав, з чого, як мемуарист пригадував, він був щиро засмучений: „В тот момент я не понимал, насколько мне повезло: если бы был подписан приказ о моем назначении, то я автоматически согласно Постановлению ЦК ВКП(б) подлежал бы аресту как руководящий оперативный работник аппарата НКВД, которому было выражено политическое недоверие"[376].

Готуючи погром самих „органів", Політбюро ЦК ВКП(б) переслідувало, ясна річ, власні цілі, оскільки надто вже охоче перекладало на чекістів свою особисту відповідальність за терор. Тим часом у протоколі № 65 засідання Політбюро від 17 листопада 1938 р. було вказано саме на цю свободу дій даного відомства. Тут відзначалося: „Массовые операции по разгрому и выкорчевыванию вражеских элементов, проведенные органами НКВД в 1937—38 гг., при упрощенном ведении следствия и суда — не могли не привести к ряду крупнейших недостатков и извращений в работе органов НКВД и Прокуратуры. Более того, враги народа и шпионы иностранных разведок, пробравшиеся в органы НКВД [...] сознательно извращали советские законы, проводили массовые и необоснованные аресты, в то же время спасая от разгрома своих сообщников, в особенности засевших в органах НКВД [...] Отмеченные в работе органов НКВС и Прокуратуры совершенно нетерпимые недостатки были возможны только потому, что пробравшиеся в органы НКВД и Прокуратуры враги народа всячески пытались оторвать работу органов НКВД и Прокуратуры от партийных органов, уйти от партийного контроля и руководства"[377].

Нищення селянства. Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про „ідіотизм сільського життя". Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на населення міське. До косигінської реформи 28 серпня 1974 р. їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом просто так — десятками тисяч і мільйонами. Улітку 1933 р. у мого прадіда Семена Денисовича Білоконя від голоду спухли ноги. (Він мешкав

---

[374] ЦДАГО України у Києві, № 43990 ФП / кор. 641, арк. 13—15.

[375] На посаді начальника Закордонного відділу Пассов працював після Трилиссера, Артузова й Слуцького (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 66, 92). Далі цей відділ очолював Деканозов (С. 95). Паралельну „Особую группу" при наркомі, що керувала мережею нелеґалів за кордоном, називали „групою Яші", оскільки нею керував Яків Серебрянський (Там само.— С. 94).

[376] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 92; пор.: с. 95.

[377] Встречные планы по уничтожению собственного народа.— С. 19. На жаль, газетна публікація Н. Геворкян містить численні купюри, а наукового видання документів, що їх виявили 1992 р. експерти комісії з приймання та передачі архівів КПРС та КДБ Микита Охотін, Микита Петров та Арсеній Рогінський, досі, здається, немає.

у селі Кожанці за Фастовом.) Сусіди порадили вигріти їх на сонці. Він зробив невеличкий курінь, де міг заховатись до пояса, прогріваючи ноги. Але вони „потекли". Коли він встав і пішов, — залишив мокрі сліди. Пробував носити галоші, та зарадити собі вже нічим не міг. За кілька днів він помер.

Звичайно, облік сільського населення також існував. Без нього було б неможливе ні проведення податкової політики, ані реґулювання сільськогосподарської продукції. Принцип облікування селян можна уявити з документів Політбюро ЦК КП(б)У, зокрема протоколів його засідань. Скажімо, 10 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „О податных книжках" й ухвалило: „Признать целесообразным введение книжек по продналогу; представить разработанный проект на утверждение Политбюро"[378]. 20 вересня 1922 р. Кельмансон[379] доповідав питання „О подворном денежном налоге". Було ухвалено: „Признавая принципиально налог необходимым, — перенести практическое проведение его в жизнь на сессии ВУЦИК-а"[380].

Діяльність більшовиків у галузі „державного будівництва" вплинула передовсім на кількість населення. За 70 років їхнього панування велику частину українців, як і інших народів колишнього СРСР, було просто ліквідовано[381]. Напрошується думка і про погіршення якости населення. Пануючи протягом кількох десятиріч у такий спосіб, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної соціальної верстви, винищуючи найкращих. Свідкам це впадало в очі. Сестра милосердя Червоного Хреста, що мала дозвіл разом зі своїми товаришками 1919 р. годувати й лікувати в'язнів у київських „чрезвичайках", згадувала: „Еще ужасно было, если приводили кого-нибудь очень одухотворенного, очень светлого. Тогда мы знали, что это обреченный на смерть. Все культурное, выделяющееся, высокое большевиков задевает. В них ненасытная потребность истребить все лучшее"[382]. І в іншому місці: „Были они оба очень славные. Да и вся партия была как на подбор интеллигентная, удивительно симпатичная. У сестер, глядя на них, сжималось сердце. Они уже знали, что именно все светлое, духовное, безжалостно истребляется коммунистами"[383]. Солженіцин писав те саме: „Он не был специалистом, он ехал не из лагеря, а в лагерь и скорее всего — по чистоте и прямоте своего характера — чтобы там умереть, такие там не живут"[384]. По суті, біль-

---

[378] ЦДАГО України у Києві, № 45 504 ФП / кор. 729, арк. 92.

[379] До 23 листопада 1923 р. виконував обов'язки заступника [голови?] й члена колегії наркомфіну (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 40, арк. 75 зв., 87 зв., 94 зв., 148 зв., 161).

[380] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 30, арк. 71 зв. Протокол № 79.

[381] Разом — вважається — 110,7 мільйона осіб (Аргументы и факты.— 1990.— 31 марта—6 апр.— № 13; Наше минуле.— 1993.— № 1.— С. 28).

[382] Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном.— Берлин, 1922.— [Т.] VI.— С. 343.

[383] Там само.— С. 354.

[384] Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг...— С. 595. В іншому місці він пише: „Жестокое и решительное выражение было главным в лице этого лагерника, отсидевшего уже большую часть своего срока. (Я не знал еще, что такое же точно выражение есть национальный признак островитян ГУЛага). Особи с мягким уступчивым выражением быстро умирают на островах" (С. 556).

шовики провадили політику, яку можна назвати протиєвгенічною[385]. На жаль, критерії „якости" поки що науково не визначені, темп і характер регенерації тим більше не вивчався (зрештою, навіть критерії, за якими можна говорити про саму регенерацію як таку), тому обмежимось тільки сказаним. Це не могло не погіршити самої людської субстанції народу. Але тут ми вже заходимо у сферу науки, якої донедавна в СРСР не існувало. Річ у тім, що свого часу в нас справді були заборонені цілі науки. Не кажу про апологетику, герменевтику, гомілетику, патристику, патрологію й інші дисципліни богословського циклу. Тут ідеться насамперед про генетику та кібернетичну науку, яких називали продажними дівками імперіалізму. Протягом десятиріч не можна було говорити ні про генетику людини, ані про євгеніку — науку про поліпшення людської породи. Про погіршення людської породи давні вчені, люди з ідеалами, не могли й подумати.

Екскурс у теорію й історію науки. Щоб уникнути непорозумінь, треба зупинитись на самому терміні і його змісті. Вносячи термінологічне сум'яття у напівприватних розмовах, а часом і в публікаціях, певні застереження супроти євгеніки ґрунтують на соціальній політиці III Райху, мовляв, Гітлер визнав расову гігієну центральним завданням всієї своєї політики й прагнув здійснити її основні вимоги, а вимоги расової гігієни були включені до програми фашистської партії. У цих міркуваннях є чимале фактичне непорозуміння. Насправді перший закон про стерилізацію було ухвалено зовсім не у фашистській тоталітарній державі, а в цитаделі демократії — Сполучених Штатах Америки — у штаті Індіана 9 березня 1909 р.[386] З часом стерилізацію введено у практику Каліфорнії та інших штатів. В Індіані цей закон протримався недовго, до грудня 1921 р., оскільки не дав бажаних результатів і викликав чималий опір населення. Все ж таки протягом досить короткого часу — від 1899 р. до кінця липня 1911 р. — тут встигли прооперувати не багато й не мало — 1051 особу. У Каліфорнії (закон від 26 квітня 1909 р.) від листопада 1910 р. до літа 1912 р. прооперували 150 чоловіків і 118 жінок[387].

---

[385] Див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку в нас немає: [Про євгеніку] // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— Лип.— Ч. 57—58.— С. 19—25.

[386] Закон проголошував: „Оскільки спадковість відіграє надзвичайно велику роль у передаванні злочинності, ідіотизму й природженого слабоумства, загальні збори штатів Індіани ухвалюють, щоб після оповіщення цього акту кожна державна установа, якій доручено піклуватися про запеклих злочинців, ідіотів, ґвалтівників і недоумків, призначила в додаток до місцевого лікаря установи ще двох досвідчених лікарів. Ця комісія матиме за обов'язок обстежувати, спільно з головними лікарями установи, фізичний і психічний стан тих в'язнів, кого передаватиме для цього лікар чи адміністративна рада даної установи. Коли на думку даної комісії експертів та адміністративної ради визнано буде за неприпустиме, щоб такий в'язень мав нащадків, а його фізичний та психічний стан не подаватиме надії на поліпшення в майбутньому, то покладається в обов'язок лікарів, для попередження дітонародження, перевести таку операцію, яку визнано буде за ефективну й найбезпечнішу. Але таку операцію можна буде робити лише в тих випадках, коли визнано буде, що даний суб'єкт не подає надії на видужання". Цит. за: Гаккебуш Валентин. Гігієна духу.— Харків; Київ, 1924.— С. 47. Пор.: Фон-Сури К. Обеспложивание и его социальная роль // Вестник знания.— 1912.— № 1.— С. 13—15.

[387] Русский евгенический журнал.— 1923.— Т. 1, вып. 2.— С. 211—212; Добровольский Ю. А. Мальтузианские и расистские „теории" американских реакционеров // Сборник трудов сессии Республиканского научно-медицинского общества, посвященной 25-летию Туркменской ССР.— Ашхабад, 1950.— С. 171—189.

Тепер важливо наголосити, що „генетика людини", „медична генетика", „етнічна генетика", „антропогенетика", „саногеника", „євгеніка" — це *науки* і як такі — цілком нейтральні. Що ж до їхнього *застосування*, передусім у тоталітарних державах, то це зовсім інша річ.

Свого часу євгеніка в Україні й Росії розвивалась доволі бурхливо. Тепер такі дослідження провадяться в усьому світі. В Україні були свої осередки цієї науки, в яких працювало багато вчених[388]. 1928 р. одним із заступників голови російського Товариства з вивчення расової патології та географічного поширення хвороб було обрано Олександра Богомольця[389]. Членом євгенічного товариства був радянський нарком охорони здоров'я Микола Семашко. 1925 р. йому довелось виступити з доповіддю у Берліні. Це була відповідальна ситуація, він добре розумів, що написано у нього в тексті. Так-от, нарком Семашко публічно заявив, що в СРСР справді проводиться євгенічна політика[390]. Він не сказав тільки, що йдеться про неґативну євгеніку, по суті, про політику протиєвгенічну.

Поміж науковцями того часу і владою точилася гостра боротьба. У 20-х рр. секцією соціальної гігієни науково-дослідної кафедри соціальної гігієни Харківського медінституту завідував професор Сергій Аркадійович Томилін (1877—1952). На допиті 11 червня 1938 р. зацькований його колега Арсен Хоменко сказав, що „Томилін був близький до санітарно-гігієнічної комісії Ліги націй, передав за кордон суто таємні відомости про стан людности в Україні 1932—1933 р.р., зокрема про кількість народжуваности та смертности. Причому в закордонній пресі в той період з'явилися статті про народжуваність та смертність в Україні, повні наклепів на радянську владу, з цифрами, що відбивали деякі райони Харківської области, матеріали з яких мав на руках Томилін"[391].

Як відомо, санітарний відділ Ліги націй високо оцінив монографію С. Томиліна „Матеріали щодо соціально-гігієнічного стану українського села" (1924), — її перевидано в Женеві французькою мовою. Можливо, в основі цих міркувань лежать факти суто наукових контактів ученого з названою комісією Ліги націй. Якщо ж учений справді скористався з цих контактів, щоб, порушуючи цензурні законоположення, донести до наукової громадськости світу автентичні відомості про більшовицький геноцид в Україні, то тепер цей його вчинок можна розцінити як героїчний.

Початки української євгеніки виглядали доволі поважно, та оскільки ця наука протистояла державній ідеології геноциду супроти українства, влада, зрештою, її розгромила. Одного з чільних євгеністів професора Володимира Підгаєцького пристібнули до процесу „Спілки визволення України", заслали на Соловки й 3 листопада 1937 р. розстріляли — разом із Зеровим, Кулішем, Курбасом та іншими українськими діячами. 21 жовтня 1938 р. ув'язнено Юрія Корчака-Чепурківського. Іншого вченого, Васи-

---

[388] Докладніше див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку в нас немає...— С. 19—25.

[389] Краткий отчет о деятельности Общества по изучению расовой патологии и географического распространения болезней // Русский евгенический журнал.— 1929.— Т. VII.— Вып. 2—3.— С. 113. Після затвердження статуту перші організаційні збори товариства відбулися 14 листопада 1928 р. Богомолець головував на засіданні 10 травня 1929 р.

[390] Деккер Н. Евгеника и ее идейная эволюция // Вестник Академии медицинских наук СССР.— 1989.— № 4.— С. 69—70.

[391] ЦДАГО України у Києві, ф. 263, оп. 1, № 39829 ФП / кор. 466, арк. 73.

ля Салтиковського, як повідомила Служба безпеки Криму, арештовано 11 вересня 1940 р. Звинувачення стосувалися самого предмета їхніх досліджень. Відомий аґент НКВС Сергій Львович (справжнє прізвище Тутковський, енкаведистське псевдо „Орел") у пасквілі на професора М. Воскобойникова писав: „Біологія не є надкласова, надпартійна наука. В капіталістичному суспільстві біологи служать панівному капіталістичному класові, їх змушують фальсифікуати науку в інтересах капіталістичної реакції. Одною з форм такої фальсифікації є т. зв. „євгеніка" [...] Євгеніка є по суті своїй запереченням марксизму, що оздоровлення людства розглядає як неминучий наслідок соціалістичної революції [!]"[392]

Євгенічний аспект проблеми. Як відомо у світовій науці, діти, що народились під час облоги Парижа 1870—1871 рр., досягнувши віку мобілізації на військову службу, виявляли набагато слабший фізичний розвиток, тому дістали назву „дітей облоги"[393]. А чи можуть бути здорові люди, що перебули і більшовицький терор, і Другу світову війну? На яке фізичне та моральне здоров'я галичан, а тим більше наддніпрянців можна розраховувати, якщо протягом десятиріч населення цих величезних територій піддавалося систематичному терору, періодичному голодуванню й тотальній ідеологічній обробці?

Досі світова наука розглядала лише один бік справи. Вона брала до уваги шкідливі хімічні речовини, опромінення та інші мутагени, що здатні проходити у клітини й змінювати їхню генетичну програму. Це явище зветься мутаціями. Коли мутагени заторкують ДНК у зародкових клітинах людини, гинуть ембріони або народжуються люди із спадковими дефектами. Крім того, мутації в соматичних клітинах викликають рак, порушення імунної системи, вкорочують життя. Усю суму викривлень генетичної інформації людини, що підриває спадкове здоров'я людности, називають генетичним тягарем. Але світова наука, не маючи нашого історичного досвіду, не вивчала чи майже не вивчала мутацій соціального походження. Українська наука має у своєму розпорядженні величезний історичний і людський матеріал.

Протягом 20-х рр. фахівці ретельно студіювали досвід голоду 1921 р.[394] Друком виходили розвідки „К казуистике людоедства", „Характер и те-

---

[392] Львович С. Буржуазно-націоналістичним надхненням (?!) дамо нещадну відсіч: Про деякі виступи професора Воскобойнікова // За комуністичні кадри.— К., 1934.— 9 січ.— № 14.— С. 2.

[393] Николаев Л. П. Влияние социальных факторов на физическое развитие детей.— [Харьков], 1925.— С. 28.

[394] Айхенвальд Л. И. К казуистике людоедства // Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів.— К., 1993.— С. 204—216; Балабан И. И. Характер и течение психозов в период голодного года // Врачебное дело (Харьков).— 1923.— № 24—26.— Стлб. 758—762; Вайндрах Я. Возвратный тиф и голодание // Врачебное дело.— 1922.— 15 окт.— № 16—20.— Стлб. 563—565; Вайсенберг С. А. Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей // Русский антропологический журнал (Москва).— 1924.— Т. 13.— Вып. 3—4.— С. 103—114; Геев В. К вопросу о влиянии голода на возвратный тиф // Врачебное дело.— 1922.— 15 окт.— № 16—20.— Стлб. 566; Герштейн Ф. Е. Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания // Труды Украинского психо-неврологического института (Харьков).— 1926.— Вып. II.— С. 170—181; Диманштейн В. И. Материалы к учению о голодном отеке // Врачебное дело.— 1923.— 15 авг.— № 13—15.— Стлб. 320—322; Знаменский Н. Клиника „голодной болезни" // О голоде: Сборник статей / Светлой памя-

чение психозов в период голодного года", „Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей", „Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания", „Детские правонарушения на почве голода" тощо. Але чи вивчають тепер деформації людської породи так ретельно, як свого часу виморювання голодом українців? Погіршення генофонду в СРСР фіксують здебільшого на рівні загальних спостережень, здорового глузду (common sense). 14 квітня 1982 р. російський письменник Ю. Нагібін записав у щоденнику: "Не маючи радощів від природи, я почав приглядатися до людей. Жодного інтеліґентного обличчя. Раніше такого не бувало. Серед страшних свинячих мармиз неодмінно траплявся хтось, відзначений світлом людини. Невже всі повмирали та пороз'їжджалися? Інтеліґентні люди зникли, як різні квіти й птахи. Єдина різниця в тому, що на них і не думали завести Червоної книги. А це ж іще відгукнеться в житті країни, ох, як відгукнеться!.."[395]

Ще на початку XX ст. професор гігієни Мюнхенського університету Макс Грубер вказував, що цінність здоров'я і могутність нації незмірно вищі від вартости минущих благ культури, однак біометрія перебуває зараз у жалюгідному становищі, і про фізичні якості народу ми можемо судити лише за дуже поверховими й недосконалими ознаками[396].

Мусимо завжди пам'ятати, що внутрішня політика більшовиків була не менш могутнім чинником, ніж війна, у справі контраселекторної елімінації, тобто усунення з життя особливо цінних елементів, так званих плюс-варіантів. Це призвело до контраселекторної селекції, себто виживання, навпаки, мінус-варіантів, іншими словами, — малоцінних елементів[397].

Тип нового радянського українця уперше постав перед західними українцями й еміґрантами під час Другої світової війни. Його риси були незвичні й неймовірні. На шляхах мистецьких узагальнень типи підцензурної

ти В. Г. Короленко.— Харьков, 1922.— С. 123—141; Ивановский А. А. Антропологические исследования голодающих // О голоде.— С. 182—196; його ж. Изменения физических признаков населения России под влиянием голодания // Наука на Украине (Харьков).— 1922.— № 3.— С. 182—196; Кейлин А. Влияние голода 1922 года на заболеваемость среди рабочего населения // Врачебное дело.— 1922.— 31 дек.— № 24—26.— Стлб. 821—822; Клионский С. К вопросу об отечной болезни: Отечные формы у детей осенью и зимой 1921—1922 года // О голоде.— С. 142—166; Коган В. М. и Лифшиц М. И. О последствиях недостаточного питания в период 1914—1922 г. // Врачебное дело.— 1922.— 31 дек.— № 24—26.— Стлб. 805—821; Левинсон И. М. Детские правонарушения на почве голода // Профилактическая медицина (Харьков).— 1922.— 10 авг.— № 1.— С. 47—58 та ін. Пор.: Емельянов А. П. Голод в отражении русской литературы и публицистики: Указатель книг, журнальных и газетных статей по истории голода в России и вопросам, связанным с ним.— Казань, 1922.— Вып. IV.— 52 с.; Єфремов С. О. Без хліба: Проблема голоду в українському письменстві // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.— С. 53—73.

[395] О прожитом и пережитом: Из дневников Юрия Нагибина // Литературная газета.— 1995.— 15 марта.— № 11 (5542).— С. 6.

[396] Грубер Макс. Наследственность, естественный подбор и гигиена / Пер. с нем. С. А. Томилина.— [Б. м.], [б. р.].— С. 3.

[397] Пор.: Шапшев К. Н. Евгеника и расовая гигиена // Профилактическая медицина (Харьков).— 1925.— Июль.— № 7.— С. 47. Пор.: Каминский Л. С. и Новосельский С. А. Потери в прошлых войнах, 1756—1918: Справочная книга.— Москва, 1947.— 212 с.

літератури (Топченко у „Ревізорі" Хвильового, Малахій Стаканчик у „Народному Малахії" Миколи Куліша та ін.) відразу здалися дуже несміливими. Як писав Іван Майстренко, автор пізнішої „Історії мого покоління" (Едмонтон, 1985), „вони тільки натякали на правду, проте автори дуже дорого заплатили навіть за спробу натякнути"[398]. Незалежні спостерігачі зрозуміли, що шукати провідний радянський характер у літературі годі, — його треба шукати в самому житті. І. Майстренко запропонував модель: „Зовсім недавно одна жінка з совєтських земель розповідала такий цікавий випадок. Помер її старий батько, надломлений тюрмою НКВД. В установі, де він працював, їй запропонували хоронити його по-християнськи. Жінка радо [по]годилась. Це був час, коли в СССР починалось „захоплення" релігією. Їй вказали дорогу до священика, і яке ж було її здивування, коли в тому священикові вона впізнала слідчого НКВД, що колись вів справу її батька"[399]. На думку автора, йдеться не лише про мертву зачерствілу бюрократичну машину, що, як автомат, механічно виконує накази. „Сталіну потрібний був слухняний, безпринципний апарат, люди, які могли б зрікатися сьогодня того, чому вчора молились. Коли людина не піддавалась такій переробці, її безжалісно перетинала державна машина. На цьому ґрунті були злами, трагедії, але врешті політична система викохала собі потрібних людей. Цей процес одбору „героїв" іде далі". І ось з'являється нова людина: „Що торкається громадських справ, він є абсолютно безпринципний і байдужий. Але там, де справа йде про його особисті інтереси (не принципи, а саме інтереси), там він диявольськи-гнучко бореться, опирається, часом трагічно гине чи героїчно перемагає".

Треба констатувати, що основа сучасного українського суспільства марґінальна. Наше суспільство склалось із уламків знищених класів. За більшовиків нищено-бо всіх, причому всіх найкращих із кожного суспільного прошарку, кожної соціальної верстви — національну аристократію, стару інтеліґенцію (вчителі, кооператори, фельдшери), духівництво, нову інтеліґенцію... Різні верстви нищили в різній пропорції. Що стосується селянства, а ще більшою мірою духівництва[400], то тут створюється враження прямого геноциду. Виникає запитання — хто ж залишився у цій країні? Хто, крім нащадків енкаведистів та стукачів? Генетики пояснюють, що „аґресивний тип" знищував інші типи і дав більшу кількість нащадків. У репродуктивному процесі брали участь аж ніяк не всі члени популяції, переважала вибірка. Ця вибірка й дала зсув амплітуди з якісними відмінностями людського фактора. От ми й одержуємо одну з причин сучасної криміналізації суспільства. Сьогодні тисячі одурманених наддніпрянців віддають свої голоси за комуністичних ватажків не тому, що дурніші чи гірші за когось іншого. Страшно вимовити, але чи не зіпсовано генетичний фонд?

Такі узагальнені міркування могли б скидатися на гру абстрактного розумування, якби його не висловлювали вже самі більшовицькі теоре-

---

[398] Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совєтах // Наші дні (Львів).— 1943.— Ч. 11.— С. 13.

[399] Там само.

[400] Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України.— 1997.— Ч. 3 (116).— С. 66—73; див.: Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал.— Нью-Йорк, 1981.— Кн. 143.

тики. Але більшовики говорили прямим текстом, що їхня мета — формування нового типу людини. Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний радянський народ. У книжці „Экономика переходного периода" такий „улюбленець партії", як Бухарін, писав дослівно таке: „С более широкой точки зрения, т. е. с точки зрения большего по своей величине исторического масштаба, пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, *методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи* [...] (тут і далі виділено Леніним). Диктатура пролетариата, выражая, на первых порах, самый кричащий раскол капиталистического мира, после установления некоторого равновесия *начинает вновь собирать человечество* [...]"[401] 31 травня 1920 р. працю Бухаріна прочитав Ленін. Проти наведеного тексту, підкресливши його кількома рисками, він занотував: „именно!", нижче — „очень хорошо", а поруч приписав: „Вот эта глава превосходна!"[402]

Якщо в праці йдеться про заходи держави над деформуванням людського характеру підвладного населення, не можна не поміркувати над тим, чому такі деформації стали можливі. Думається, в епоху Київської Руси характер міг зламатись, але не викривитись. Очевидно, уже перед 1917 р. існували в європейській вдачі риси, що забезпечували компрачікосам більшовикам успіх в їхній антиєвгенічній політиці. Спеціально в українців, і це річ загальновідома, забагато інстинктів і відчувань і замало свідомої волі[403]. Якщо, далі, першопричиною більшовицьких успіхів могла бути якась хибна моральна орієнтація, то початок її треба шукати доволі далеко, принаймні на відстані кількох століть. Згадуваний Іван Майстренко припускає моральну переорієнтацію суспільства в епоху Відродження: „Кожна доба в історії людства, — вважає він, — висуває провідний тип, характер людини. Середні віки дали тип лицаря, ченця — героїчної людини, фанатика ідеї. Численна література тих часів вивела образи тодішніх героїв і провідних характерів. Це Ролянди, Зіґфріди, Крімгільди, Ярославни. Новіші часи, починаючи з Ренесансу, висувають як провідний життьовий тип людину-еґоїста, людину, що в своїх індивідуалістичних прямуваннях готова переступити через усякі моральні межі. Геніяльний Шекспір змалював безсмертні образи таких людей"[404].

Можливо, Майстренкові зіставлення могли б здатись задалекими, якби за кілька десятиріч московський історіософ Н. Конрад не потрактував Шекспіра саме як першого драматурга Відродження, інакше кажучи, тієї епохи, що виробила нові людські ідеали. Отож, на думку І. Майстренка, Шекспірові герої чи не стали попередниками „героїв нашого часу", нашого страшного XX ст. Що ж це за герої, що несуть вони своєму суспільству й що чекає на них самих? „Це Яґо з „Отелло", — відповідає Іван Майстренко, — доньки короля Ліра, Макбет, король Клавдій з „Гамлета" та інші. Власне заради оцих від'ємних типів Шекспір і писав свої трагедії. Він

---

[401] Цит. за вид.: Ленинский сборник.— Москва, 1985.— [Т.] XL.— С. 424. (Розділ X — „Внеэкономическое" принуждение в переходный период").

[402] Там само.

[403] Пор.: Наші дні (Львів).— 1943.— Квіт.— Ч. 4.— С. 7.

[404] Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совєтах.— С. 13.

хотів показати страхіття нового людського характеру. Цей характер в своїй експансії змітає на своєму шляху все, але (слухайте, слухайте!) логіка його вчинків веде його ж самого до загибелі. Яґо розкладає своє оточення, винищує усі творчі елементи в житті (від його інтриг гине Дездемона, Отелло, усі кращі люди). Але ці ж вчинки Яґо заводять його самого в глухий кут без виходу, і він гине, самовикриваючи себе. Перемагають врешті людські соціяльні чесноти. Гине розгнузданий індивідуалізм. Така логіка усіх трагедій Шекспіра"[405].

Простежуються конкретні заходи. У Києві на бульварі Шевченка, 8, свого часу існував Український державний інститут охорони здоров'я дітей та підлітків Наркомату охорони здоров'я УСРР[406] (заснований 6 лютого 1924 р. як Інститут гігієни виховання). В інституті був кабінет конституції та спадковости, а також антропометричний кабінет. Метою цього інституту, як прямо й писали, було вивчення дитини, впливів на неї з боку біологічних, расових та соціальних чинників. Інститут видав три збірники „На путях к новому человеку".

Оскільки якісь спільні риси після всього, що відбулося, з'явились у всіх народів колишнього СРСР, — очевидно, якась подоба „єдиного радянського народу" почала формуватись. Безперечно, змінилася ментальність і українців. Цей процес зупинився унаслідок розвалу імперії.

Якщо уздовж історичного процесу окреслюється, як на графіку, гіпербола, що характеризує різке падіння моральних чеснот і самого людського типу українців, то „інженери людських душ" мусять подумати про іншу лінію, що рвучко зринає вгору, характеризуючи можливість воскресіння й підйому[407]. Якщо перша лінія фактична, оскільки відображає трагічний хід подій трагічної історії, друга — більше можлива, аніж реальна. Так *може* розвиватись нація, якщо свідомо потягнеться до ідеалів світла й добра. Поліпшення людської породи можливе, якщо втілиться в державні євгенічні програми, стане свідомою метою суспільства.

Чутливіші письменники мріяли про це віддавна. Широко закорінившись у 20-х рр. в українській науці, євгенічні ідеї не могли не вплинути і бодай на окремих письменників тієї епохи, тих, які підкреслювали расові особливості українського народу. Найяскравіше цей вплив виявився у романі Михайла Івченка „Робітні сили", не раз згадуваному на процесі СВУ. Цікавим коментарем до цього твору може бути протокол допиту одного з керівників „Книгоспілки" Івана Добриніна від 26 листопада 1930 р.: „Пригадую розмову з Івченком, де він, розповідаючи про прихований зміст його нової книжки, що вийшла 1929 р. в виданні Книгоспілки, розповідав, що устремління його твору полягало в тому, щоб довести, що як селекція насіння, так само і виховування націоналістичної свідомости можливе, хоч потребує певного підходу і впливу"[408]. Щодо самого автора, Івченка,

---

[405] Майстренко І. Про людину, що перемогла в Советах.— С. 13.

[406] Див.: Писарева Л. В. Обзор структуры и деятельности Института в целом // На путях к новому человеку / Сборник 1.— К., 1926.— С. 7—11.

[407] Див.: Білокінь С. Виступ на Всеукраїнському форумі антикомуністичного антиімперського фронту 21 лютого 1993 року // Православний вісник.— К., 1993.— Січ.—лют.— берез.— № 1—3.— С. 71—72.

[408] ЦДАГО України у Києві, № 62022 ФП / кор. 1643, т. 8, арк. 39 зв. 13 лютого 1931 р. судова трійка при колегії ГПУ УСРР засудила Добриніна до 10 років концтабору. Перебував на Соловках та в Ухтпечлазі. 1953 р. у жив в Ухті.

то він на процесі „Спілки визволення України" одержав свій строк і передчасно помер.

Інтриґа роману розвивається двома шляхами, які щільно переплітаються. На селекційну бурякову станцію приїжджає відряджений для дослідів професор біології Савлутинський. Ще за світової війни потрапив він у німецький полон, після війни залишився на Заході і закінчив у Чехії свої студії. Він — тип нового інтеліґента, і його глибоко вражає все те, що він бачить навколо себе: на масному низинному чорноземі зростає раса українців розманіжених і вольово розхристаних, з матеріалістичним світоглядом. З одного боку, автор веде мову про селекційні шукання вищесортного буряка, з другого, — живописує любовну інтриґу. Його персонажі своїм життєвим наставленням, світоглядом, вчинками доводять правильність поглядів Савлутинського у його намаганні знайти „вищу українську людину", так, як він знаходить вищесортну породу рослин.

Савлутинський — біолог. З біологізму й випливає його світогляд, його теорія еволюції. Нові методи селекції професор хоче перенести й на людину. Так само має постати й нова українська еліта, складена з нових синів і дочок — упертих, здібних, відважних, яких замало було давніше і яких витворення „занехаяно століттями нашого рабства", Савлутинський мотивує свої думки так: „Чому властиво ми мусимо розводити породисті рослини, тварини, і нехаяти справу розмноження роду людського? Нехай собі й далі розмножуються усякі люїтики, деґенерати, йолопи... Людина мусить спізнати в собі етнічні основи. Ось де має коріння Сократове й Сковородине „пізнай себе самого"![409]

Serhiy BILOKIN'

MECHANIZM OF STATE MASS TERROR IN UKRAINE

In his article Serhiy Bilokin' is proving that after the disclose of NKVD—KGB secret archives it became possible to investigate inquiry cases, totally ignored as a source in the past.

The author describes the so called letter samples, questionnaire cases, personal files of agents in the former USSR. On the basis of some documents he formulated the concept of social revolution and appliance of spy system at that time. He described mass terror with military men, landowners, peasants, members of Central Rada, disclosing the organized character of the Great terror.

Serhij Bilokin' also focuses on the analysis of the science „yevhenika", that was actively developed in Ukraine and Russia in the early 20th century.

[409] Гординський С. Механіка добору: Про українську чорноземлю, високосортні буряки, расове кохання і Henesic рабської філософії // Наші дні (Львів).— 1943.— Квіт.— Ч. 4.— С. 7.